

Ὁρθόδοξο Ἱερατικὸ ἦθος Διδάγματα ἀπὸ τῆ ζωῆ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη

ΠΡΩΤ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΤΖΕΡΠΟΥ*

Α'. Συμπληρώθηκε ἐφέτος ἕνας ὀλόκληρος αἰώνας ἀπὸ τὴν πρὸς Κύριον ἐκδημία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη (1851-1911)¹, καὶ πλῆθος τιμητικῆς ἐκδηλώσεις λαμβάνουν χώρα καὶ πολλὰ ἐπαινετικά κείμενα γράφονται γιὰ νὰ ἐξάρουν τὴν ὀλοένα καὶ περισσότερο αὐξανόμενη σημασία πού ἀποδίδεται στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Ἐὰν μάλιστα κρίνουμε καὶ μόνο ἀπὸ τὴν εἰδικὴ σχετικὴ ἡμερίδα πού διοργάνωσε ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας Ἑλλάδος μὲ θέμα τὸν Παπαδιαμάντη², τότε θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι, ἔστω καὶ μὲ καθυστέρηση, ἔχουμε μιὰ προοδευτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ στὸ χωρὸ τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας, ἢ ὅποια ὁμολογουμένως, μέχρι πρότινος τὸν εἶχε ἀδικήσει³. Ἀναφερόμαστε ἀρχικὰ στὴν περίπτωση τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Πατρολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Δημητρίου Σ. Μπαλάνου, τὸν ὁποῖο ἐνοχλοῦσε ιδιαίτερα ἡ ἀτμόσφαιρα ἐνθουσιασμοῦ πού

* Ὁ π. Δημήτριος Β. Τζέρπος εἶναι Ἄν. Καθηγητὴς τοῦ Τμ. Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν καὶ ἐφημέριος τοῦ Ἱ. Ναοῦ Ἁγ. Φιλοθέης στὴ Φιλοθέη Ἀττικῆς.

1. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη βλ. συνοπτικά: ΠΑΣΧΟΣ Π., «Ὁ φτωχὸς ἅγιος» στὸ *Μνημόσυνο τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη*, Τετράδια «Εὐθύνης» (15), σσ. 136-147. (Οἱ παραπομπές στὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη γίνονται στὴν ἔκδοση: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἔπαντα, Κριτικὴ ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐκδ. Δόμος, τ. 1,2,3,4,5, Ἀθήνα 1989, 1989, 1993, 1998, ἀντίστοιχα).

2. Φορεὺς: *Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Πολιτιστικῆς Ταυτότητος*: «Ἡ Διαχρονικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη» - 10 Δεκεμβρίου 2011, Αἴθουσα Παλαιᾶς Βουλῆς.

3. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., Ἐκδοσεις τὸ Παλιμνηστον, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 34: «Ὁ Παπαδιαμάντης παραμένει ἡ σημαντικότερη καὶ γνησιότερη θεολογικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου γιὰ τὸν αἰῶνα μας. Κι αὐτό, ἄσχετα ἂν τὸ ἔργο του μένει ἀκόμα χωρὶς τὴν πρέπουσα θεολογικὴ ἀξιοποίηση καὶ μετριοτάτα μόνο μὲ τὰ ἀφελῆ κριτήρια τῆς θρησκευτικῆς ἠθογραφίας. Καὶ ἦταν φυσικὴ αὐτὴ ἡ παραθεώρηση μέσα στὸ γενικὸ θεολογικὸ κλίμα πού διαμορφώθηκε τότε ἀπὸ τὴ λεγόμενη ἀκαδημαϊκὴ θεολογία -καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ αὐτήν- στὶς ἀρχές καὶ τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ αἰῶνα μας.

είχε διαμορφωθεί γύρω από τὸ πρόσωπο τοῦ Παπαδιαμάντη, «ἡ ὁποία ὑπερβᾶσα τὰ ὅρια, ὅπως γράφει, ἔφτασεν εἰς μεγάλας ὑπερβολάς». Ὁ Μπαλάνος ἔδιδε πρωτεύουσα σημασία στὸν ἠθικοπλαστικὸ καὶ κοινωνικὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας, περιφρονώντας ὡς ἓνα σημεῖο τῆ λειτουργικῆ καὶ μοναχικῆ τῆς παράδοσης⁴, ἡ ὁποία τόσο θαυμάζεται σήμερα καὶ ἀπὸ τοὺς ἑτεροδόξους⁵. Γι' αὐτὸ καὶ «ἀτέλεστος» περὶ αὐτὰ κατηγορεῖ τὸν Παπαδιαμάντη ὡς φορέα μιᾶς τυπολατρικῆς θρησκευτικότητας, γνωσιομάχο, διαπνεόμενο ἀπὸ μιὰ μυστικίζουσα τάση, ἴσως δὲ καὶ ἀπὸ ἓναν ἀσυνείδητο πανθεισμό⁶.

Ἡ ἀπὸ καθέδρας ἀπόφαση αὐτῆ τοῦ Δ. Μπαλάνου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἄχρι καιροῦ τήρηση ἀποστάσεων ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη τῆς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδισε τελικὰ ἄλλους νὰ βρεθοῦν στὸν ἀντίποδα τῆς στάσης αὐτῆς καὶ νὰ αἰσθανθοῦν τὸν πρῦταν ἑαυτὸν τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας καὶ ὡς τὸν «ἅγιο τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων», ὅπως τὸν πρωτονόμασε ὁ Πέτρος Χάρης⁷, ἔχοντας ὑπ'

4. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν ἀπὸ ὀρισμένους ἑτεροδόξους ἐκτοξεύτηκε κατὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἡ κατηγορία ὅτι εἶναι μόνο «κοινωνία λατρείας», αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ γράψῃ εἰδικὴ ἀπολογητικὴ μελέτη: ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ.Σ., *Εἶναι ἡ Ὁρθόδοξος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία μόνον κοινωνία λατρείας;* Ἐν Ἀθήναις 1904. Σ' αὐτὸν ἀναφέρεται ὁ μακαριστὸς ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΕΡΒΙΩΝ ΚΑΙ ΚΟΖΑΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΨΑΡΙΑΝΟΣ) ὅταν γράφει («Περὶ τῆς Ἐκκλησίας, Αὐτοσχέδιος μελέτη εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἀοιδίμου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου», *Ἀνάπτυον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ "Ἐκκλησία"*, Ἀθῆναι 1968, σσ. 36-37): «Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὴν τελειοτέραν αὐτῆς ἔκφρασιν εἶναι κοινωνία λατρείας, ἱερωσύνη καὶ ἱερατεία. Ὅταν λέγομεν ἱερωσύνην καὶ ἱερατεῖαν, δὲν ἐννοοῦμεν ἱεροκρατεῖαν, καθὼς ἐκ προκαταλήψεως θὰ ἔσπευδὲ τις ἴσως νὰ ὑπολάβῃ. Ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος τῆς Ἐκκλησίας ὡς κοινωνίας λατρείας ἀπετέλεσέ ποτε μομφὴν τοῦ Προτεσταντισμοῦ κατὰ τῆς Ὁρθοδοξίας, τινὲς δὲ τῶν ἡμετέρων πτοηθέντες καὶ ἔμφοβοι γενόμενοι ἀπελογήθησαν ὑπὲρ τοῦ ἀντιθέτου... Ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἐγκόσμιος καὶ κοινωνικὴ ὀργάνωσις, ἀλλὰ πνευματικὸς καὶ θεῖος ὀργανισμὸς. Οἱ δὲ ἱερεῖς τῆς Ἐκκλησίας... οὔτε κοινωνικοὶ λειτουργοὶ εἶναι, οὔτε ἔτι μᾶλλον κοινωνικοὶ ὑπηρεταί, ἀλλὰ κατὰ τὸν θεόπνευστον λόγον "ὑπηρεταὶ Χριστοῦ καὶ οἰκονόμοι μυστηρίων Θεοῦ" (Α' Κορ. 4,1), ἱερατοὶ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ λειτουργοὶ τῆς θείας χάριτος. Ἡ χάρις τῆς ἱερατείας εἶναι χάρις λειτουργικὴ... Ὅθεν ἡ Ἐκκλησία, ὡς θεσμὸς καὶ ὡς ἔργον, εἶναι θεῖα λειτουργία... Ὅ,τι τελεῖται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔχει χαρακτῆρα λειτουργικόν...».

5. Βλ. ROUSSEAU O., *Histoire du mouvement liturgique*, Cerf, Paris 1945, σ. 188. ΤΖΕΡΠΟΣ Δ. (Πρωτοπρ.), «Ἡ σημασία τῆς θείας λατρείας γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μας σήμερα», στὸ *Λειτουργικὴ ἀνανέωση, Δοκίμια λειτουργικῆς ἀγωγῆς κλήρου καὶ λαοῦ*, Ἐκδόσεις Τήνος, Ἀθῆναι 2001, σσ. 30-37.

6. ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ.Σ., «Ὁ Παπαδιαμάντης, θροῦλος καὶ πραγματικότης», *Νέα Ἐστία-Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη*, 355 (Χριστούγεννα 1941), σσ. 24-28.

7. ΧΑΡΗΣ Π., «Ἀφιέρωμα», στὸ *Νέα Ἐστία* (Χριστούγεννα 1941), σ. 1: «...Ἡ ἑλληνικὴ λογο-

ὄψη ὅσα σημαίνει ὁ γνωστός αὐτοπροσδιορισμὸς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ συγγραφέα: «Τὸ ἐπ' ἐμοί, ἐν ὅσῳ ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε, ... νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, νὰ περιγράψω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη»⁸. Μάλιστα ὁ Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν Π. Πάσχος συνέθεσε πρὸς τιμὴν του καὶ εἰδικὴ ἐγκωμιαστικὴ ἀκολουθία⁹, «ὠθούμενος ἔνδοθεν ... μὲ τὸν τρόπο πού ἔγραφε κι ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης τὰ ὑμνογραφικὰ ἢ τὰ παραῦμνογραφικὰ του»¹⁰.

Τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ Καθηγητοῦ Π. Πάσχου ὁ λόγιος ἀγιορείτης μοναχὸς Θεόκλητος Διονυσιάτης ἐξέλαβε ὡς πρωτοβουλία ἀγιοποιήσεως τοῦ Παπαδιαμάντη, γεγονός πού προσπάθησε νὰ ματαιώσῃ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ γέρον Θεόκλητος διεκατείχτο ἀπὸ ἓνα εἶδος πνευματικοῦ πρωταθλητισμοῦ, ἀφοῦ πίστευε ὅτι τελικὰ μόνο οἱ μοναχοὶ θὰ σωθοῦν. Ὁμολογεῖ ἐπίσης ὅτι ἐλάχιστα διάβασε καὶ ἐμβάθυνε στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη. Παρὰ ταῦτα ἀνέλαβε τὸ ρόλο τοῦ «συνηγόρου τοῦ διαβόλου», ἀναδεικνύοντας ὅλες τὶς κατὰ τὴ γνώμη του ἀδύνατες πλευρὲς τῆς προσωπικότητος τοῦ σκιαθίτη συγγραφέα. Συγκεκριμένα, τοῦ καταλογίζει ὅτι δὲν ἔγινε μοναχὸς ἐνῶ μπορούσε, ὅτι εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἀσχοληθῇ μὲ θεολογικώτερα πράγματα καὶ δὲν τὸ ἔκανε, ἀδικώντας ἔτσι τὴ θεολογία καὶ τὴν Ἐκκλησία, ὅτι σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἔργα του διαφαίνεται ἓνας ἐφάμαρτος ἐρωτισμὸς πρὸς τὸ γυναικεῖο φύλο καί, τέλος, ὅτι διεκατείχτο ἀπὸ τὸ πάθος τῆς οἰνοφλυγίας¹¹.

τεχνία ἔχει κάτι ἀκόμα: τὸν ἀγίό της. Καὶ τὸ τεῦχος τοῦτο εἶναι ἀφιέρωμα, εἶναι προσκύνημα στὸ ὄνομά του καὶ στὸ θαῦμα πού τῆς πρόσφερε, στὸ ἱλαρὸ φῶς πού ἔριξε καὶ μ' αὐτὸ παραμέρισε ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ σκοτάδια πού σκέπαζαν καὶ κράταγαν στὴ νάρκη ἢ στὴν πλάνη τὸν κουρασμένο, τὸν πολυβασανισμένο, τὸν παραστρατημένο αὐτὸν τόπο».

8. «Λαμπριάτικος Ψάλτης», «Ἄπαντα», τόμ. 2, σ. 517.

9. ΠΑΣΧΟΣ Π.Β., *Παπαδιαμάντης. Μνήμη δικαίου μετ' ἐγκωμίων*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1992, σσ. 155-173: «Παπαδιαμάντεια, ἦγουν ὑμνογραφικὰ σχεδιάσματα ποιηθέντα μὲν παρὰ τοῦ ἐλαχίστου ἐν Ἀναγνώσταις Παντελεήμονος, τοῦπίπλην *Κεχραιίου*, ψαλλόμενα δὲ τὴν γ' Ἰανουαρίου, εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἀγίου τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων ὀσίου Ἀλεξάνδρου τοῦ Νέου, τοῦ ἐκ τῆς νήσου Σκιάθου ὀρωμένου, *Παπαδιαμάντη* δ' ἐπικαλουμένου. Πρβλ. *Φῶτα ὀλόφωτα*, Ἔνα ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν κόσμο του. Ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 2001, σσ.18-38.

10. ΠΑΣΧΟΣ, *μν. ἔργ.*, σ. 13. Πρβλ. ΒΛΑΧΟΣ Κ., «Παπαδιαμάντης ὑμνολογούμενος» στὸ *Θεολογία καὶ Λογοτεχνία*, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Π.Β. Πάσχο, Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2005, σσ. 40-47.

11. Βλ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ (ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, μοναχός), *Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης (σπουδή)*, Ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα 1986.

Διαφεύγει τῶν ὀρίων τῆς μελέτης αὐτῆς ἡ λεπτομερὴς ἀναίρεση ὄλων τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν, καθὼς καὶ ἄλλων πού διατυπώθηκαν κατὰ τοῦ Παπαδιαμάντη¹², γεγονός ἄλλωστε πού ἔχει ἤδη συντελεσθῆ σέ πολὺ μεγάλο βαθμό, ὅπως καθέννας μπορεῖ νὰ διαπιστώσῃ μελετώντας ἰδιαίτερα τὴν νεώτερη σχετικὴ βιβλιογραφία¹³. Ὁ Γ. Βερίτης (Ἄλ. Γκιάλας)¹⁴, ὁ Φ. Κόντογλου¹⁵ καὶ ὁ Κ. Μπαστιάς¹⁶ εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους οἱ ὁποῖοι ἀνέδειξαν τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ὡς μέγα πνευματικὸ κεφάλαιο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, πού δὲν ἔκανε τέχνη γιὰ τὴν τέχνη, ἀλλ' ἔθεσε τὸ λογοτεχνικὸ του τάλαντο στὴν ὑπηρεσία τῆς πίστεως. Ὁρόσημο πάντως στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ θεωρεῖται ὅτι ἀποτελεῖ ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος¹⁷, ὁ ὁποῖος μὲ ἓνα μαχητικὸ κείμενο τὸ 1961¹⁸, ὄχι μόνον ἐγκαινιάζει τὴ χριστιανικὴ ἀνάγνωση τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀλλὰ τὸν θεωρεῖ κάτι πολὺ-πολὺ περισσότερο ἀπὸ λογοτέχνη, ὡς ἓνα ὀδηγὸ τῆς ὀρθόδοξης ζωῆς¹⁹: «Ἡ θὰ πάρομε στὰ σοβαρὰ τὸν κόσμο πού μᾶς παρουσίασε, λέγει, ὀλόκληρο ὁμως τὸν κόσμο τῆς ὀρθόδοξης ἐλληνικῆς χριστιανοσύνης ὡς τὶς ἀκρότατες συνέπειές του, καὶ τότε θὰ προσπαθήσουμε νὰ καταλάβομε τὸν Παπαδιαμάντη ὄχι μόνον σὰν λογοτέχνη, ἀλλὰ σὰν πνευματικὸ μας κεφάλαιο –αὐτὸ δὲν ἰσχυρίζομαστε πῶς εἶναι;– ἢ ἀλλιῶς θὰ γυρίσομε πίσω στὶς αἰσθητικὲς ἐπιφάνειες,

12. Βλ. π.χ. Ἄ. Παπαδιαμάντης, *αὐτοβιογραφούμενος*, ἐπιμ. Π. Μουλλᾶς, ἐκδ. Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1974. ΓΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν., «Παπαδιαμάντης Ἀλέξανδρος», *ΘΗΕ* 9(1966), σσ. 165-187. ΔΗΜΑΡΑΣ Κ., *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, «Ἰκαρος», Ἀθήνα 1972, σσ. 381-384.

13. Βλ. ἀντιπροσωπευτικά: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Δ., *Δαιμόνιο μεσημβρινό. Ἐντεκα κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1978.

14. ΒΕΡΙΤΗΣ Γ., «Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σμιάθου», στὸ *Ἀκτίνες*, τόμ. 1943, σ. 99 ἐξ. (Βλ. καὶ ΒΕΡΙΤΗΣ Γ., *Ἄπαντα περὶ*, Ἐκδόσεις Δαμασκός, Ἀθήνα 1958, σσ. 43-49, 74-97).

15. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ Φ., «Ὁ Παπαδιαμάντης, Ὁ πνευματικὸς ὀδηγὸς μας», στὸ *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Εἴκοσι κείμενα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Πρῶτος-Ἐπιλογή Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ ἐκδόσεις τῶν φίλων, Ἀθήνα 1979, σσ. 229-233.

16. ΜΠΑΣΤΙΑΣ Κ., *Παπαδιαμάντης-Δοκίμιο*, Ἐκδόσεις Ἰ. Κ. Μπαστιά, Ἀθήνα 1974.

17. Βλ. *Εἰσαγωγή στὴν πεζογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη*, Ἐπιμέλεια Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2005, σσ. 31,34.

18. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ Ζ., «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης Α'», Πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του», στὸ *Μελέτες*, τόμ. Α', Ἀθήνα, Δόμος, 1994, σσ. 235-258. Πρβλ. *Ὁ Παπαδιαμάντης τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου*, ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἰκαρος, 2001, σσ. 19-43.

19. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ Σ., «Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος καὶ ἡ ὀρθόδοξη ἐρμηνευτικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη» στὸ *Ὁ Παπαδιαμάντης τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου...*, σ. 125. Πρβλ. ΚΟΛΥΒΑΣ Κ.Κ., «Ἡ ὀρθόδοξη προοπτικὴ στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη - Ἡ ἀνθρωπολογία καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ», στὸ *Διαβάζω*, 165 (1987), σσ. 80-90.

στη «λογοτεχνία» ή στην ψυχολογία τῶν διηγημάτων και θὰ θερίσομε ὅ,τι σπείραμε: τὴν ἄσκοπη (l' art pour l' art) νεοτριβὴ τῆς εὐαισθησίας μας»²⁰.

Ἡ ἀπὸ τὸν Ν. Τριανταφυλλόπουλο κριτικὴ ἔκδοση συνόλου τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη²¹ διευκόλυνε τὰ μέγιστα τὴν ἀνάπτυξη τῶν παπαδιαμαντικῶν μελετῶν, ποὺ ὀδηγοῦν τελικὰ τὸν Χρ. Γιανναρᾶ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης «εἶναι ἡ σημαντικότερη καὶ γνησιότερη θεολογικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου»²², ποὺ δημιούργησε μιὰ ὀλόκληρη σχολή, στὴν ὁποία στοιχοῦν ὡς σήμερα μιὰ πληθὺς θεολόγων καὶ διανοουμένων γενικά²³. Ὅταν, λοιπόν, ὁ νομπελίστας Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ προτρέψῃ γενικά, «ὄπου καὶ νὰ σᾶς βρῖσκει τὸ κακό, ἀδερφοί, ὅπου καὶ νὰ θολῶνει ὁ νοῦς σας, μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμὸ καὶ μνημονεύετε Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη»²⁴, πόσο μᾶλλον αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς Ἐκκλησίας μας, στὴν ὁποία ὁ Παπαδιαμάντης ὁμολογεῖ τὴν πίστη του κατὰ τὸν πιὸ ξεκάθαρο τρόπο: «ἐγὼ εἶμαι τέκνον γνήσιον τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας»²⁵. Καὶ μπορεῖ μὲν γιὰ λόγους, ποὺ μόνο ὁ Θεὸς γνωρίζει, νὰ μὴν ἀξιώθηκε τῆς χάριτος τῆς ἱερωσύνης καὶ νὰ παρέμεινε διὰ βίου «κοσμοκालόγερος». Ὅμως μέσα ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του ἀναβλύζει πηγαῖα ἕνα γνήσιο ὀρθόδοξο ἱερατικὸ ἦθος καὶ φρόνημα, καρπὸς κυρίως τῆς ἀγάπης του πρὸς τὴν ὀρθόδοξη λατρεία, στὴν ἀνάδειξη τοῦ ὁποίου ἀποβλέπει εἰδικὰ ἡ παρούσα μελέτη.

20. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ Ζ., «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης Α' ...», σ. 26.

21. Βλ. σημ. 1.

22. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ ΧΡ., Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992, σ. 411.

23. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ, μν. ἔργ., σ. 122: Ἡ ὁμάδα τοῦ περιοδικοῦ «σύνορο» καὶ ὁ διευθυντής του Χρῆστος Γιανναρᾶς «ἀπορρίπτουν μαχητικὰ τὸν χριστιανισμὸ τῶν θρησκευτικῶν ὁργανώσεων καὶ προτείνουν, μεταξύ ἄλλων, τὴν ἐπανανακάλυψη τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητος καὶ τῆς λαϊκῆς εὐσέβειας, κορυφαία ἔκφραση τῶν ὁποίων εἶναι τὸ πανηγύρι στὴ μνήμη τῶν ἁγίων. Ὁ Παπαδιαμάντης λοιπὸν τῆς μικρῆς κοινότητος, ἡ ὁποία ζεῖ στὸ ρυθμὸ τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους καὶ διαρκῶς συνάξεται σὲ ναοὺς καὶ ναῖσκους γιὰ νὰ εορτάσει καὶ πανηγυρίσει, ὁ Παπαδιαμάντης ποὺ μένει ἀταλάντευτα προσηλωμένος στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, ποὺ δὲν ἠθικολογεῖ, ὁ πολέμιος τοῦ Ἁπ. Μακράκη, αὐτοῦ τοῦ προδρομοῦ τῶν θρησκευτικῶν ὁργανώσεων, ὁ ἐρωτικός, ποὺ δὲν ἀπαξιώνει τὸ σῶμα καὶ τίς αἰσθήσεις του, ὁ ὑμνωδὸς τῆς πλάσης, ὁ φιλομόναχος, ὁ λάτρης καὶ ψάλτης τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, καὶ ἄλλα πολλὰ, αὐτὸς λοιπὸν ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὅ,τι χρειαζόταν ἢ ὅ,τι ἔλειπε, εἶναι ἡ μεγάλη σύγχρονη Ὁρθόδοξη φυσιογνωμία, ὁ δικός μας Ντοστογιέφσκι».

24. ΕΛΥΤΗΣ ΟΔ., «Ἄξιον ἐστὶ», ἐκδ. Ἰκαρος, Ἀθήνα ¹⁴1985, σ. 54 .

25. «Τελευταία ἀπάντησις εἰς τὸν “Λόγον”», Ἐπαντα, τόμ. 5, σ. 165.

Β'. Κατ' ἀρχὴν εἶναι βασικὴ γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ θέματός μας ἡ διαπίστωση τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅτι μεταξὺ τῶν διαφορῶν ἐπαγγελματίων μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται οἱ ἄνθρωποι κατονομάζει τρία, «*τό τε ἐκκλησιαστικὸν καὶ τὸ στρατιωτικὸν καὶ τὸ περὶ τὰς καλὰς τέχνας*», τὰ ὁποῖα «*δέονται προορισμοῦ καὶ κλήσεως*». Καὶ γιὰ μὲν τὰ δύο τελευταῖα δὲν θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ἀρμόδιο νὰ ἔχη γνώμη, σ' ὅ,τι ὁμως ἀφορᾷ τὸν ἱερό κληρο διαπιστώνει μὲ πολλὴ πικρία, ὅτι ἐπικρατεῖ «*ἐρημία... ὀλοσχερῆς τοῦ πράγματος*». Διότι, λέγει, θὰ δυσκολευθῆ πολὺ ὅποιος ἐπιχειρήσῃ «*ν' ἀνεύρη καὶ ν' ἀποκαλύψῃ ἕναν ἄνδρα μοναστὴν ἢ θύτην τοῦ ἐπιτηδεύματος ἄξιον*». Ἄν ὑπάρχουν δὲ καὶ μερικοὶ ἄξιοι, αὐτοὶ εἶναι «*ἐγκατεσπαρμένοι... ἀνὰ τὰς φάραγγας καὶ ἐν ταῖς χαράδραις τοῦ Ἄθω... ὁδηγὸν ποιοῦμενοι τὸ "σῶσον σῶζε τὴν σαντοῦ ψυχὴν"*»²⁶. «*Πρέπει ὁ ἱερεὺς νὰ ἔχη κλίσιν μὲ ἰῶτα καὶ πρὸ πάντων κλῆσιν μὲ ἦτα. Πρέπει νὰ ἔχη πῦρ μέσα του*» συμπεραίνει ὁ Παπαδιαμάντης. Ἀπογοητευμένος δὲ κατὰ κάποιον τρόπο, ἀπὸ ὅσα σχετικὰ συνέβαιναν στὴν ἐποχὴ του, θέτει προσευχητικὰ τὸ ἐρώτημα: «*Τίς θὰ κλέψῃ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ αὐτὸ τὸ πῦρ; Τίς θὰ ἐμφυσήσῃ τὴν πίστιν, τὴν πνοήν, τὴν ζωὴν; Τίς θὰ θερμάνῃ τὴν τέφραν*»²⁷;

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ κύριος λόγος, ὁ ὁποῖος ὁδήγησε τὸν Παπαδιαμάντη στὴ διατύπωση τοῦ ἀνωτέρω ἀγωνιώδους ἐρωτήματος, εἶναι ἡ διαπίστωση τῆς ἀποτυχίας ὅλων τῶν προσπαθειῶν, πού καταβλήθηκαν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους μέχρι τὴν ἐποχὴ του, γιὰ τὴν βελτίωση τῆς καταστάσεως τοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔγιναν πολλὲς τέτοιες προσπάθειες, μὲ πρώτη αὐτὴν τοῦ εὐσεβοῦς πρώτου κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος Ἰω. Καποδίστρια²⁸, ὁ ὁποῖος πίστευε ὅτι ἡ «*βελτίωση τοῦ κλήρου*» ἀποτελεῖ βασικὴ προϋπόθεση «*διὰ τὴν ἠθικὴν τῶν λαῶν ἐπανάρθωσιν*». Πρὸς τοῦτο ἐπεχείρησε ἀρχικὰ, μὲ τὴν συνδρομὴ τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ γένους Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, τὴν ἰδρυση Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ἀντιστοιχῶν ρωσικῶν ἱερατικῶν ἐκπαιδευτηρίων. Ἐπειδὴ δὲ γιὰ διάφορους λόγους ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν τελεσφόρησε, προέβη τελικὰ στὴν ἰδρυση Ἱερατικῆς Σχολῆς στὴν Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸν Πόρο, μὲ σκοπὸ οἱ μέλλοντες νὰ εἰσέλθουν στὶς τάξεις τοῦ κλήρου

26. «Ὁ πατὴρ Διονύσιος», *Ἄπαντα*, τόμ. 5, σ. 327.

27. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων», *Ἄπαντα*, τόμ. 5, σ. 195.

28. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡ. (Ἀρχιμ., μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν), *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις 1920, σσ. 322-335. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ ΕΜ., *Ἰ. Καποδίστριας καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ του πολιτικὴ*, Ἀθήναι 1977.

«νά λάβωσιν και παιδείαν ἀρμόζουσαν και ἄσκησιν μακρὰν ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν ἐναρέτων και πεπαιδευμένων τὴν ἱερὰν παιδείαν διδασκάλων». Ἄλλ' ἡ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια (1831) και ἡ ἐπακολουθήσασα κατάσταση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα γρήγορα νὰ κλείσῃ και ἡ Σχολὴ αὐτή, «και νὰ χρησιμεύῃ τὴν σήμερον κυρίως εἰς τὸ νὰ χορτάσῃ τὴν πλεονεξίαν τῶν ἐκεῖ δημογερόντων»²⁹.

Τὸ 1843 ἡ φιλογένεια και εὐσέβεια τῶν μεγάλων εὐεργετῶν Ριζαρχῶν ἀδελφῶν Μάνθου και Γεωργίου συνέστησε μὲ πολλὰς ἐλπίδες τὴν ἐπονομασθεῖσα Ριζάρειο Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή³⁰, ὥστε νὰ διδάσκονται σ' αὐτὴν «ἀποκλειστικῶς ὅσοι σκοπεύουσι νὰ ἐνδυθῶσιν ἱερωσύνης ἔνδυμα και νὰ μὴν εἶναι δεκτοὶ εἰς ἱερωσύνην, εἰ μὴ ὅσοι ἔχουν τακτικὰ ἀποδεικτικὰ περὶ τῆς ἐν αὐτῇ σπουδῆς των». Λίγο ἀργότερα, και μετὰ ἀπὸ πολυτετεῖς και ἐπίμονες παραστάσεις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πρὸς τὴν ἐμφορούμενη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιβασιλείας τοῦ Ὁθωνος ἑλληνικὴ πολιτεία, ἐκδόθητε τελικὰ τὸ 1856 ὁ νόμος «Περὶ ἱερατικῶν σχολείων», και ἰδρῦθητε τέσσερα ἱερατικὰ σχολεῖα: α) τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος μὲ ἔδρα τὴ Χαλκίδα, β) τῆς Πελοποννήσου μὲ ἔδρα τὴν Τρίπολη, γ) τῶν Κυκλάδων μὲ ἔδρα τὴν Ἐρμούπολη, και δ) τῆς Ἑπτανήσου (μετὰ τὴν ἔνωσῃ) μὲ ἔδρα τὴν Κέρκυρα³¹. Ποιὰ ἦτεν ἡ καρποφορία τῶν σχολῶν αὐτῶν; Μᾶς τὸ λέγει ὁ Παπαδιαμάντης: «Ἄλλὰ χρειάζονται, λέγει, ἱερατικὰ σχολαὶ διὰ νὰ μορφωθῇ ὁ κλήρος. Ὑπῆρχον τρεῖς ἢ τέσσαρες ἱερατικὰ σχολαὶ, ὑπῆρχε και ὑπάρχει ἀκόμη ἡ Ριζάρειος. Ἀπὸ τὰς ἱερατικὰς σχολὰς ἐβγήκεν σμῆνος δικολάβων, δημοδιδασκάλων, δικαστικῶν κλητῆρων και δημοσίων ὑπαλλήλων. Ἀπὸ τὴν Ριζάρειον ἐβγήκεν ὀλόκληρος σφηκιὰ δικηγόρων, ἀγγέλη καθηγητῶν, ἰατρῶν, χρηματιστῶν και πολιτεομένων... Ἀπὸ τὰς ἱερατικὰς σχολὰς και ἀπὸ τὴν Ριζάρειον, ἐβγήκεν ὀλίγοισι καλοὶ ἱερεῖς, περισσότεροι ἴσως ὄχι πολὺ καθὼς πρέπει. Μὴ πλανᾶσθε. Τὸ ράσον δὲν κάμνει τὸν μοναχὸν και τὸ ἱεροδιδασκαλεῖον δὲν κάμνει τὸν ἱερέα»³².

Ἀπὸ τίς ἀνωτέρω πικρὰς διαπιστώσεις τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν θὰ πρέπει νὰ συμπεράνη κανεῖς ὅτι αἰτιᾶται αὐτὲς καθεαυτὲς τίς ἱερατικὲς σχολές, ὡς φορεῖς ἀκαταλλήλους γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἱερατικῶν κλίσεων και κλήσεων.

29. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ (Μητε. Θηβῶν - νῦν Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν), «Ἐκκλησιαστικῆς ἐκπαιδεύσεως πορεία», *Σύναξη*, 42 (1992), σ. 10.

30. Βλ. εἰδικὰ: Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή, 150 χρόνια (1844-194), Ἀθήνα 1994.

31. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *μν. ἔργ.*, σ. 11.

32. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων και ἱερεῖς τῶν χωρίων», *Ἄπαντα*, τόμ. 5, σ. 195. Πρὸβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ..., *μν. ἔργ.*, σσ. 334-335.

Ἀπλούστατα ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ πού καὶ πολλαχῶς ἄλλοθεν μαρτυρεῖται, ὅτι ὁ ὅλος τρόπος διοργάνωσης καὶ λειτουργίας τῶν σχολῶν αὐτῶν στηρίχτηκε σὲ πνεῦμα ξένο πρὸς τὴν ἑλληνορθόδοξη παράδοση. Γι' αὐτὸ καὶ ὅπως παρατηρήθηκε χαρακτηριστικά, στὴν Ὁρθόδοξο Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία, πού ἦταν ἡ καθ' ὕλην ἀρμόδια γιὰ τὴν διαπαιδαγώγηση τοῦ κλήρου της, ἐπετράπη ἕνας δευτερεύων μόνον ρόλος, ἀφοῦ «ἀπὸ περιέχουσα τὸ γένος, γίνεται περιεχόμενον καὶ ἀντικείμενον τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν. Ἡ ἴδια εἶναι χρήσιμη γιὰ νὰ κάνει καλοὺς καὶ ἠθικοὺς ἀνθρώπους, πού θὰ φτιάξουν μὲ τὴ σειρὰ τους μιὰ καλὴ κοινωνία, πού θὰ τὴν χαρακτηρίζει εὐταξία καὶ τάξη. Ἔτσι δὲν χρειάζονται τόσο λειτουργικοὶ κληρικοί, ὅσο ρήτορες ἱεροκέρυκες, πού θὰ περιέρχονται τὴν ἐπαρχία γιὰ «διαπαιδαγώγησιν τοῦ λαοῦ» καὶ μάλιστα διοριζόμενοι ὑπὸ τῆς πολιτείας». Τὸ κακὸ ὀλοκληρώθηκε μὲ τὴν «ἔξωθεν» εἰσαγωγή «ἱεραποστόλων» πού κατέκλυσαν καθ' ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο τὴν Ὁρθόδοξη Ἑλλάδα γιὰ νὰ τὴν «ἐκχριστιανίσουν», τὰ δὲ χρήματα πού προέκυψαν ἀπὸ τὴν δήμευση τῆς περιουσίας τετρακοσίων καὶ πλέον μονῶν πού διέλυσε ἡ ἀντιβασιλεία, ἀντὶ νὰ διατεθοῦν γιὰ τὴν ἴδρυση εἰδικῶν ἐκκλησιαστικῶν ταμείων, πού θὰ ἐκάλυπτε τὶς δαπάνες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν συντήρηση τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου, ὅπως διεφημίζετο, καταναλώθηκαν γιὰ ἀλλότριους σκοποῦς³³.

«Καλὰ εἶναι καὶ τὰ ἱεροδιδασκαλεῖα, δὲν εἶπα ὅτι ἀποκρούω καθόλου πᾶσαν ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως γινομένην ἀπόπειραν», ἀπαντᾷ ὁ Παπαδιαμάντης, σὲ ὅσους τὸν ἐπέκριναν, ὅτι ἀνέχεται τὴν ἀγροαμματοσύνη τοῦ κλήρου. «Πλὴν ὅλα ταῦτα μόνον σχετικὴ ἀξίαν ἔχουσιν. Πολὺ οὐσιωδέστερα καὶ λυσιτελέστερα εἶναι ἄλλα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνάγονται εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς νομοθετικῆς προνοίας, ἀλλὰ εἶναι ὅλως ἠθικά καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπιβάλλονται. Νὰ παύσῃ π.χ. ἡ συστηματικὴ περιφρόνησις τῆς θρησκείας ἐκ μέρους πολιτικῶν ἀνδρῶν, ἐπιστημόνων, λογίων, δημοσιογράφων καὶ ἄλλων... Νὰ καταπολεμηθῇ ὁ ξενισμός, ὁ πιθηκισμός, ὁ φραγκισμός. Νὰ μὴ νοθεύονται τὰ θρησκευτικὰ καὶ τὰ οἰκογενειακὰ ἔθιμα. Νὰ καλλιιεργηθῇ ἡ σεμινοπρεπὴς βυζαντινὴ παράδοσις εἰς τὴν λατρείαν, εἰς τὸν διάκοσμον τῶν ναῶν, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ζωγραφικὴν. Νὰ μὴ μιμώμεθα πότε τοὺς παπιστὰς καὶ πότε τοὺς προτεστάντας. Νὰ μὴ χάσκωμεν πρὸς τὰ ξένα. Νὰ στέργωμεν καὶ νὰ τιμῶμεν τὰ πάτρια. Εἶναι τῆς ἐσχά-

33. Βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *μν. ἔργ.*, σ. 10. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Γ. (Πρωτο.), «Ἡ κατ' ἀνατολὴν Δύσις, Ὁ μετακενωτικὸς ρόλος τῶν δυτικῶν μισσιοναρίων στὸ ἑλληνικὸ κράτος», στοῦ Ἰδιοῦ *Παράδοσις καὶ ἀλλοτριώσις*, Ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1998, σσ. 259-323.

της ἐθνικῆς ἀφιλοτιμίας νὰ ἔχωμεν κειμήλια, καὶ νὰ μὴ φροντίζωμεν νὰ τὰ διατηρήσωμεν. Ἄς σταθμίσωσιν καλῶς τὴν εὐθύνη των οἱ ἔχοντες τὴν μεγίστην εὐθύνην», ὅπως οἱ πολιτευταί, οἱ ὅποιοι «ἂν ἐκήδοντο τοῦ κλήρου καὶ τῆς Ἐκκλησίας, δὲν θὰ ὑπέσχοντο καὶ τὴν ἱερωσύνην ὡς ρουσφέτι εἰς τὰς ἐκλογάς, καὶ δὲν θὰ ἐπίεζον τοὺς ἐπίσκοπους νὰ χειροτονῶσι φαύλους καὶ ἀγραμμάτους»³⁴.

Ἄλλ' ἀσυγκρίτως μεγαλύτερη τῶν πολιτευτῶν εὐθύνη γιὰ τὰ συμβαίοντα στὴν Ἐκκλησία ἔχουν, κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη, οἱ ἴδιοι οἱ σεβασμιώτατοι ἐπίσκοποι, οἱ ὅποιοι «ἂν περισσότερον ἐπόνουν καὶ οὗτοι, δὲν θὰ προέβαινον ποτὲ εἰς χειροτονίαν ἀναξίων, εἴτε ἀφ' ἐαυτῶν, εἴτε ὑπέικοντες εἰς πιέσεις... Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος... εἶχε καὶ ἔχει ἀκόμη ἀρκετὴν δύναμιν παρὰ τῷ λαῷ, ἧς δυστυχῶς δὲν ἐννοεῖ νὰ κάμῃ τὴν προσήκουσαν χρῆσιν. Ἐὰν ἐπέμενεν αὐτὴ εἰς τὸ ζήτημα τῆς μορφώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ κατωτέρου κλήρου, ἐὰν εἶχε τὸ ψυχικὸν σθένος ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου νὰ προκαλέσῃ σύγκρουσιν μὲ τὴν κυβέρνησιν καὶ ἐν ἀνάγκῃ νὰ διαρρήξῃ πᾶσαν πρὸς αὐτὴν σχέσιν, ποιουμένη ἔκκλησιν πρὸς τὸν λαόν· ἐὰν ἠρνεῖτο τὴν ἔγκρισιν χειροτονίας τῶν νῦν ἀπαιδευτῶν καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀμφιβόλου ἠθικῆς ἱερέων, ἐγκαταλείπουσα πολλαχοῦ τὸν λαὸν ἄνευ ἐφημερίων· ἔστω βεβαία ὅτι θὰ ἐξηνάγκαζεν οὕτω τὴν κυβέρνησιν εἰς ὑποχώρησιν, ἢ θὰ ἐπέβαλλε ταύτην διὰ τοῦ λαοῦ, ἐξ οὗ ἡ κυβέρνησις ἀπορρέει παρ' ἡμῖν...». Καὶ ὁ Παπαδιαμάντης καταλήγει στὴν πικρὴ διαπίστωση ὅτι κυρίως ἡ Ἱερὰ Σύνοδος καὶ οἱ κατὰ καιροὺς ἀπαρτίζοντες αὐτὴν ἀρχιερεῖς εἶναι αὐτοὶ ποὺ δὲν θέλουν «νὰ ληφθῇ ἐν μέτρον ὀριστικὸν περὶ μορφώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ κατωτέρου κλήρου· διότι γινώσκουσιν, ὅτι θὰ ἰδρύνετο ἐκκλησιαστικὸν ταμεῖον, εἰς ὃ θὰ ὑπήγετο τὸ πλεῖστον τῶν μοναστηριακῶν εἰσοδημάτων, ἀφαιρούμενον οὕτως ἐκ τῆς ἐποπτείας καὶ τοῦ ἐλέγχου αὐτῶν· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ ἀποκαθισταμένου οἰκονομικῶς τοῦ κατωτέρου κλήρου, δὲν θὰ ἦσαν αὐτοὶ ἀληθεῖς δεσπότες ἀπέναντι τούτου, ὥσπερ νῦν»³⁵.

34. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων», Ἔπαντα, τόμ. 5, σ. 197. ΠΑΝΤΑΖΗΣ Π. (Πρεσβ.), «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων», στὸ Θεοδορομία, 1(2007), σσ. 40-50: «Ἁπαδιαμάντης ὀριοθετεῖ ξεκάθαρα τὸ ὀρθοδοξεῖν ὡς τὸ ὀρθοδοξοφρονεῖν, εἰδικὰ ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ ἱερατικὸ προφητικὸ λειτούργημα, δεύτερο μετὰ τὸ πρῶτο, τὸ ἀποστολικό, ἀγιοπνευματικὸ χάρισμα. Ὁ ἴδιος ὡς φορεὺς τῆς ὀρθοδόξου ἀσκητικῆς κολλυβαδικῆς-φιλοκαλικῆς παραδόσεως, πέραν τῶν προσωπικῶν του ἀτελειῶν καὶ ἁμαρτιῶν, γνωρίζει καλῶς τί πρέπει νὰ ἐλπίζῃ καὶ νὰ προσδοκᾷ ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο...».

35. «Ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες καὶ Ἱερὰ Σύνοδος», Ἔπαντα, τόμ. 5, σσ. 149-151. Ἡ ὁξὺτητα αὐτῆ τῆς ἐκφράσεως δὲν θὰ πρέπει νὰ καταλογισθῇ στὸν Παπαδιαμάντη ὡς ἀντιεκκλησια-

Ἡ δηκτικότητα αὐτῆ τοῦ Παδιαμάντη ἔναντι τοῦ «ἐκκλησιαστικοῦ κατεστημένου» θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ ἀπὸ κάποιους, ὅπως καὶ θεωρήθηκε, ἄδικη καὶ ἀνεδαφική, ἂν ὁ συγγραφέας μας δὲν στηριζόταν σὲ πραγματικά γεγονότα καὶ βιώματα ποὺ ἔζησε ιδιαίτερα στὴν προσφιλή του γενέτειρα, τὴ Σκιάθο καὶ τὰ ὁποῖα ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀλήθεια τῶν ἀπόψεών του. «Ἄλλ' ὁμιλοῦσιν, λέγει, περὶ μορφώσεως τοῦ κλήρου. Τί ἐννοοῦσιν μόρφωσιν λέγοντες; Μὴ ἐννοοῦσι τὰ πολλὰ γράμματα; Οἱ πρὸ τῆς παρουσίας γενεᾶς ἱερεῖς ἤξευραν ὀλίγα κολλυβογράμματα. Δὲν ἦσαν εὐπαιδευτοί, ἀλλὰ ἦσαν μορφωμένοι. Μορφωμένοι διὰ τὸ ἔργο των. Ἦσαν σεβάσιμοι καὶ ἐνάρετοι. Ἀλλὰ δὲν ἤμποροῦσαν νὰ ἐκφωνοῦν λόγους; Τόσον τὸ καλλίτερον δι' αὐτοὺς καὶ διὰ τοὺς πιστοὺς. Ἐδίδασκον διὰ τοῦ παραδείγματος... Ἐάν τινες ἐξ αὐτῶν ἤξευραν ὀλίγα ἑλληνικά γράμματα, ὠμίλουν διὰ βραχέων, ἔλεγον ὀλίγα, ἀλλ' ἐνεποίουν βαθεῖαν ἐντύπωσιν»³⁶. Ἀναφερόμενος δὲ ιδιαίτερα στοὺς ἱερεῖς τῆς νήσου του γράφει, ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι ἀπ' αὐτοὺς «ἐδιδάχθησαν τὴν τῶν μυστηρίων τέλεσιν παρὰ τῶν ἱεροπρεπῶν ἐκείνων Κολλυβάδων, οἵτινες εἶχον ἰδρύσει κατὰ τὸ τέλος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τὴν Μοῆν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐν τῇ νήσῳ, φυτώριον γενομένην τῶν σεμνῶν τῆς νήσου μας ἱερέων τότε, οἵτινες φιλακόλουθοι, ἀπλοί, ἐνάρετοι ἀπέλαυνον τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν κατοίκων, οὐδεμίαν προσποίησιν ἢ ὑπόκρισιν ἢ ἐπιδεικτικὴν κενότητα ἐμβλεπόντων εἰς τὸν ἱερατικὸν βίον των»³⁷.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἔκανε ἓνα πολὺμηνο προσκύνημα στὸ Ἅγιο Ὅρος³⁸, ὅπου τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ χαρισματικούς γέροντες³⁹ καὶ νὰ βιώσῃ τὴν ἀγιορειτικὴ πνευματικὴ παράδοση, πρὸς τὴν ὁποία δὲν

στικὸ φρόνημα, διότι ἀλλοῦ γράφει: «Ἐγὼ εἶμαι πιστὸν τέκνον τῆς Ἐκκλησίας, ἐκπροσωπομένης ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων της. Ἐάν δὲ τυχὸν πολλοὶ τούτων εἶναι ἁμαρτωλοὶ, ἄρμοδιὰ νὰ κρίνῃ εἶναι μόνῃ ἡ Ἐκκλησία, καὶ μόνον τὸ ἅπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ ἡμεῖς πρέπει νὰ ἐπικαλώμεθα. Τὸ κῦρος καὶ τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἡμεῖς δὲν τὰ συγχέομεν μὲ τὰς ἁμαρτίας τῶν προσώπων, καθὼς οἱ παρασυνάγωγοι σεῖς (ἐννοεῖ τοὺς Μακροκιστές). Οὔτε ἀποδείξεις εἶναι δυνατὸν περὶ τῆς ἐνοχῆς ἐνὸς ἐκάστου νὰ ἔχωμεν, ἡμεῖς ἰδιῶται, οὔτε καθ' ὑποψίαν καὶ ἐξ ἀδεσπότην φημῶν πρέπει νὰ τοὺς κρίνωμεν. "Ὁ ἀναμάρτητος πρῶτος τὸν λίθον βαλέτω". Ἄλλως ἰσχύει τὸ "οὐ πάνας μὲν χειροτονεῖ ὁ Θεός, διὰ πάντων δὲ ἐνεργεῖ". «Τελευταία ἀπάντησις εἰς τὸν Λόγον», Ἄπαντα, τόμ. 5, σ. 164.

36. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων», Ἄπαντα, τόμ. 5, σσ. 194-195.

37. «Παπα-Ἀδαμάντιος, Οἰκονόμος», Ἄπαντα, τόμ. 5, σσ. 332-333.

38. Βλ. ΠΑΣΧΟΣ, *μν. ἔργ.*, σσ. 19-20.

39. ΒΕΡΙΤΗΣ Γ., «Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σκιάθου», Ἄπαντα πεζά, Ἐκδόσεις «Ἡ Δαμασκός», Ἀθῆνα 1958, σσ. 96-97: «Ἀντὶ νὰ βροῦμε

ἔχανε εὐκαιρία νὰ ἐκφράσῃ τὸ θαυμασμό του⁴⁰. Ἐκεῖ προφανῶς συνειδητοποιήσε τὴν μεγάλη προσφορὰ τῶν κολλυβάδων πατέρων, ὅπως εἶναι ὁ Μακάριος ὁ Νοταρᾶς, ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, ὁ Νεόφυτος ὁ Καυσοκαλυβίτης καὶ πολλοὶ ἄλλοι, πρὸς τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ ἔθνος, καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ (17ος-19ος αἰ.) κατὰ τὴν ὁποία ὁ δυτικὸς ἀνθρωποκεντρικὸς καὶ νοσηραρχούμενος διαφωτισμὸς μετακενώνονταν συστηματικὰ στὴν Ἑλλάδα, ὡς ἓνα πνεῦμα ἀποδέσμευσης τοῦ λαοῦ τῆς σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ἡ προσπάθεια τῶν φιλοκαλικῶν καὶ ἡσυχαστῶν αὐτῶν πατέρων ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ἔργου τῶν λογίων κληρικῶν Εὐγενίου Βούλγαρη, Νικηφόρου Θεοτόκη, Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ κ.ἄ., δὲν περιορίστηκε μόνο σὲ μιὰ ἀντίδραση πρὸς τὸ ξενόφερτο αὐτὸ ρεῦμα, ἀλλ' ἐπέτυχε νὰ δημιουργήσῃ καὶ ἓναν ἐλληνότροπο ὀρθόδοξο διαφωτισμό⁴¹. Μετὰ δὲ τὴ φράση «*πτωχείας καὶ συντηρήσεως*» ποὺ πέρασε ἡ ὀρθόδοξη λατρεία κατὰ τὴν Τουρκοκρατία⁴², ἦταν εὐλόγο, νὰ κυριαρχήσῃ στὴν προσπάθεια αὐτὴ ἡ λειτουργ-

στὶς ρίζες τῆς θρησκευτικότητος τῶν δύο Ἀλεξάνδρων μιὰ στενοκέφαλή καὶ ὀπισθοδρομικὴ παράδοση, βρήκαμε μπροστὰ μας ἓνα κίνημα θαυμαστό, προοδευτικὸ μὲ τὴν καλλίτερη καὶ πλουσιώτερη ἔννοια τῆς λέξεως-τὸ ζωντανώτερο χριστιανικὸ κίνημα ποὺ ἠντύχησε νᾶχη ἢ Ἑλλάδα ἀπ' τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα. Ἀντὶ ν' ἀνταμώσουμε στὸ δρόμο μας γέρους κρονόληρους καὶ γραῖδια προληπτικά, ὅπως μᾶς εἶχαν συνηθίσει νὰ νομίζουμε κάποιοι κριτικοί, συναντηθήκαμε μὲ μορφὲς ἀνθρώπων φλογερῶν, χριστιανῶν θερμοεργῶν, ποὺ τὸ ἀναμορφωτικὸ καὶ ἀναπλαστικὸ τους κίνημα συντόνιζε θαυμάσια τὴ σοφὴ ἐμμονὴ στὴν ἀρχαία παράδοση μὲ τὴν τολμηρὴ καινοτομία, δίνοντας τὸ σύνθημα τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴ ζωὴ καὶ τὸ πνεῦμα τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀνθρώπων, ποὺ γιὰ τὴ χριστιανικὴ, τὴν κοινωνικὴ, τὴν ἐθνικὴ καὶ τὴ μορφωτικὴ τους δράση, εἶναι πάντα ἄξιοι τῆς εὐγνωμοσύνης ὄλων».

40. Ἔτσι μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συμπληρώσεως 900 ἐτῶν ἀπὸ τῆς ιδρύσεως τῆς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἀπὸ τῶν νεωτέρων Ἀθηνῶν, πόλεως ἀναγεννηθείσης διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ οὐρανοβάμονος Παύλου, πέμπτομεν μυστηριώδη ἀσπασμὸν εἰς τὰς ὑπορείας καὶ τὰς φάραγγας τοῦ μεγαλοπρεποῦς Ἄθω, μὲ τὰς δροσερὰς κρήνας, μὲ τὰς χιλιετεῖς κυπαρίσσους, μὲ τὰ αἰῶνια δάση τῶν καστανεῶν, μὲ τοὺς μινυρισμοὺς τῶν ἀπειραριθμῶν ἀηδόνων, ὅπου Ἑλλην ψάλτης, ὁ Κουκουξέλης, ἄδων ἐκίνει τὰς αἴγας καὶ τοὺς ἄρνας, ὡς ὁ μυθολογούμενος Ὅρφεύς, ὅπου ἡ σκέπη τῆς Παναγίας ἐπισκιάζει ὡς ἄλλοτε ἐν τῇ βασιλευσῇ τῶν πόλεων, ὅπου ξῆ καὶ θάλλει ἡ ἱερὰ παράδοσις τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ ὅπου ἔχει τὴν κοιλίδα μιὰ ὑψηλὴ ποίησις, ἡ ποίησις ἢ χριστιανικὴ, ἣτις δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἐμπνέη καὶ νὰ παρηγορῇ τοὺς θιασώτας αὐτῆς, ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ» («Ἡ Ἐνακοσιετηρὶς τῆς Παμμεγίστης Λαύρας», Ἄπαντα, τόμ. 5, σ. 158).

41. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Γ. (Πρωτοπρ.), *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση*, Δόμος, Ἀθήνα 1998, σ. 79. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σχέσεις καὶ ἀντιθέσεις*, Ἀνατολὴ καὶ Δύση στὴν πορεία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, Ἀκρίτας, 1998, σ. 20.

42. Βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., *Λειτουργικὰ Θέματα*, τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1986, σ. 12.

γική άγωγή του κλήρου και του λαού⁴³, γεγονός που έξηγηεί και την προτεραιότητα που έδωσε σ' αυτήν ο Παπαδιαμάντης, ως τόν πιο δοκιμασμένο και αποτελεσματικό τρόπο άνύψωσης του μορφωτικού έπιπέδου και καλλιέργειας της όρθόδοξης αύτοσυνειδησίας του.

Γ'. Από τους προαναφερθέντες σκιαθίτες ιερείς⁴⁴ ο Παπαδιαμάντης προβάλλει ιδιαίτερα ως πρότυπα προς μίμηση δύο, με πρώτο τόν κατά σάρκα πατέρα του παπα-Άδαμάντιο, που συνέχιζε την λευίτικη παράδοση της οικογενείας, αφού έξι άνιόντες συγγενείς του ήταν ιερομόναχοι. Η άναστροφή και «συλλειτουργία» μαζί του, όταν μικρός τόν βοηθούσε είτε στο ιερό βήμα, είτε στο άναλόγιο, άφησε στην ψυχή του άνεξίτηλες εικόνες ιερατικής ζωής και λειτουργικού ήθους, που τόν έπηρέασαν καθοριστικά στην μετέπειτα εξέλιξη του. Γι' αυτό και νεκρολογώντας άνυπόγραφα τόν πατέρα του γράφει με πολύ διάκριση τά έξιξη: «Φύσει προικισμένος υπό εύφυΐας και άπαράμιλλον έχων φιλομάθειαν και σπανίαν μνήμη, τόσον έτελειοποιήθη έπειτα εις τά έλληνικά γράμματα, ώστε βραδύτερον και βοηθός του έλληνικού σχολείου επί ίκανά έχρημάτισεν έτη. Διό και μεταξύ του ιερατείου της νήσου μας ήτο ό πρώτος πάντοτε, έπίτροπος διαρκής των κατά καιρούς άρχιερέων, όδηγός άγαθός εις πάσας τάς έκκλησιαστικές περιστάσεις και κόσμημα περικαλλές των έκκλησιαστικών πανηγύρεων, ότε ή παρουσία του έθεωρείτο άπαραίτητος. Διότι στολισμένος με καθαράν άπαγγελίαν, άπλοϋς και άπέριττος τους τρόπους, καθαρός και σεμνός έν τη περιβολή, προσέδιδεν άφελή μεγαλειότητα εις τάς έκκλησιαστικές ακολουθίας... Πεποithώς εις την προς αυτόν εκτίμησιν των πνευματικών του τέκνων, πολλάκις ήλεγχε τους άτακτούντας έν τοις ναοις από της άγίας πύλης, φίλος αυτός άκραιφνής της τάξεως έν τη προσευχή τη προκαλούση την κατάνυξιν. Συνεβούλενε δημοσία τάς γυναίκας, επέπληττε, παρήνε τους φανερά παρά τά τυπικά της Έκκλησίας και παρά τά έθιμα αυτής βιοϋντας, κ' έν γένει ως πατήρ πάντων έθεωρείτο⁴⁵».

43. Βλ. άνάλυτικά και με πληρότητα βιβλιογραφίας: ΣΚΡΕΤΤΑΣ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ (Άρχιμ.), *Η Θεία Εύχαριστία και τά προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*. Έκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2004.

44. Εϊδικά για τους ιερείς στον Παπαδιαμάντη βλ.: ΚΟΥΣΤΕΝΗ ΑΝ. (Άρχιμ.), «Ο ιερέας στον Παπαδιαμάντη», *Πειραιή Έκκλησία* 200 (2009), σσ. 28-29. ΘΕΟΔΩΡΟΥ (Έκκλησιάρχου), «Άγιος Νικόλαος ό Πλανάς, πρότυπο ιερέα», *Πειραιή Έκκλησία* 202 (2009), σσ. 26-27.

45. «Παπα-Άδαμάντιος, Οικονόμος», *Άπαντα*, τόμ. 5, σσ. 332-333.

Ὁ δεύτερος, ὄχι ὅμως καὶ ὑποδεέστερος τοῦ πρώτου, ἦτο ὁ ἱερομόναχος Διονύσιος, ὁ ὁποῖος «ἔζη οὐχὶ μόνον φυσικόν, ἀλλὰ καὶ πνευματικὸν βίον... Ἦτο πνευματικός, ἦτο κῆρυξ, προσηλυτιστής, κατηχητής, σχεδὸν ἀπόστολος. Οἱ ἐπισκεπτόμενοι αὐτὸν εἰς ὅσα ἀναχωρητήρια κατὰ καιροὺς μετήλλαξεν, ...ἔβλεπον ὀλόκληρον στρατιὰν πνευματικῶν τέκνων, ὑποτακτικῶν, προσηλύτων ἐξ ἀγαρηνηῶν καὶ ἰσραηλιτῶν, νεοφωτίστων, περικυκλοῦσαν τὸν γέροντα. Οὕτως ἐπεκαλεῖτο κατ' ἐξοχὴν... Ἦτο δὲ δόκιμος ἑλληνιστὴς ὁ ἀνὴρ... Εἰσερχόμενός τις παρὰ τῷ Διονυσίῳ, οἰασθήποτε τάξεως ἀνθρώπος καὶ ἂν ἦτο, ὑπὸ τηλικούτου κατελαμβάνετο σεβασμοῦ, ὥστε τὰ ἔχανε, κατὰ γράμμα. Ὁ Διονύσιος ἐδίδασκεν, ἐνουθέτει, ἐπέληπτεν, ἦτο δὲ τὰ μάλιστα διαλεκτικός. Ὁ Διονύσιος ἦτο, ὡς λέγουσιν, ἰδιότροπος, ἀλλ' ἡ ἰδιοτροπία αὐτῆ, ἡ στρυφνότης μάλιστα, ἦτο ἀρετὴ τοῦ ἀνδρός... Διὰ τὸν Διονύσιον ὁ βίος ἦτο ἀδιάλειπτος ἀγὼν πνευματικός, οἱ πόνοι αὐτοῦ ἦσαν ἀρεταί, ἡ ζωὴ του ὅλη ἦτο σταδιοδρομία. Ὁ Διονύσιος ὑπέστη θλίψεις καὶ ἐξορίας, καὶ διήλθεν ὅλον τὸν βίον του ξενιτευόμενος, “οὐκ ἔχων ὧδε μένουσαν πόλιν”. Ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου, ἰδίως ἐν Ὑδροῦ καὶ Σύρω, ἀπειρος ἦτο ἡ φήμη αὐτοῦ ὡς πνευματικοῦ, τοσαύτην δὲ ἤσκει γοητεία ὁ «γέροντας», ὥστε οἱ λόγοι αὐτοῦ ἐνομιζόντο ὡς χρησμοὶ αὐτόχρημα»⁴⁶.

Καὶ μόνο τὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα θὰ δικαιολογοῦσαν ἐπαρκέστατα τὴν διατυπωθεῖσα ἄποψη⁴⁷, ὅτι εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὲς οἱ ἀφετηρίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀφορμᾶται ὁ Παπαδιαμάντης κατὰ τὴν περιγραφὴ τῶν ἱερατικῶν μορφῶν πού ἀναφέρονται στὸ ἔργο του, ἀπὸ ἄλλες, ὅπως π.χ. αὐτὴ τοῦ Ν. Καζαντζάκη, πού στὰ πρόσωπα τοῦ Παπαρηγόρη καὶ τοῦ Παπαφῶτη διακρίνει τοὺς ἱερεῖς σὲ καλοὺς καὶ κακοὺς, κινούμενος ἀπὸ ἰδεολογικὲς σκοπιμότητες⁴⁸. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Ἀδ. Κοραῖ (1748-1833), ὅταν μιὰ περίπου γενιὰ πρὶν ἀπ' αὐτόν, ἐπιχειρεῖ νὰ προβάλῃ τὸν Παπατρέχα του⁴⁹ ὡς ἱερατικὸ πρότυπο πρὸς μίμηση. Ὁ Κοραῖς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους ἐκπροσώπους

46. «Ὁ πατὴρ Διονύσιος», Ἐπαντα, τόμ. 5, σσ. 328-329. Πρὸβλ. ΒΕΡΙΤΗΣ Γ., *μν. ἔργ.*, σσ. 88-93. ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Η. (Ἀρχιμ.), Ἐναγεννητικὸ κίνημα, Παραφασάδες τῶν Κολλυβάδων, Ἀδελφότης Θεολόγων ἡ «Ζωή», Ἀθήναι 1987, σσ. 51-74.

47. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., *Προτάσεις Ποιμαντικῆς Θεολογίας*, Ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 151.

48. Βλ. ΙΕΡΟΘΕΟΣ (Μητρ. Ναυπάκτου), Ὁρθοδοξία καὶ Πουριτανισμὸς στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Καζαντζάκη (ἀνάκληση ἀπὸ <http://orthodox-word>).

49. ΚΟΡΑΗΣ ΑΔ., Ὁ Παπα-τρέχας, Ἐπιμέλεια Ἰωάννης Ἀγγέλου, Ἐκδ. Ἐρημῆς, Ἀθήνα 1978.

του νεοελληνικού διαφωτισμού⁵⁰ και από μια άποψη δικαιολογημένα θεωρεί, ότι η έλλειψη παιδείας αποτελεί μια από τις κύριες αιτίες της οίκτροης κατάστασης στην οποία περιήλθε το γένος των Ελλήνων⁵¹. Μόνον η παιδεία, λέγει, ιατρεύει «τάς λογικάς ασθενείας του κοινού λαού», κι όταν λείπει, μπορεί μὲν γιὰ τοὺς κοσμικοὺς νὰ εἶναι ἀπλὰ ἓνα ἐλάττωμα, ὅμως γιὰ «τοὺς ἱερωμένους γίνεται καταισχύνη ἀσυγχώρητος». Γι' αὐτὸ καὶ διαμέσου τοῦ Παπατρέχα δημιουργεῖ ἕναν ἰδεατὸ τύπο ἱερέα, ὁ ὁποῖος μὲ κύριο ὄπλο του τὴν ἀρχαία ἑλληνική παιδεία, καὶ στὰ πλαίσια τοῦ «μετακενούμενου» ἀπὸ τὴν Εὐρώπη σύμμανιστικὸ ἰδεώδους, ἔστω καὶ στὴ χριστιανικὴ του ἐκδοχή, ἰδιαίτερα τὴν προτεσταντικὴ, προβάλλεται ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν ἰδεολογικὸς καθοδηγητὴς τοῦ λαοῦ. Μόνον πὺν τὸ ὑφέρπον ἀντικλησιαστικὸ πνεῦμα τοῦ Κοραῆ καὶ ἰδιαίτερα ἡ πολεμικὴ του κατὰ τοῦ μοναχισμοῦ⁵², ἄφησαν τὸν Παπατρέχα του ἀπὸ ὀρθόδοξη ἄποψη λειψό, ἀφοῦ δὲν τὸν προέτρεψαν νὰ μαθητεύσῃ στὸ μεγάλο σχολεῖο τῆς Ἐκκλησίας πὺν εἶναι ἡ λειτουργικὴ τῆς παραδόσης, καὶ νὰ ἔχη διδασκάλους τοὺς ἁγίους τῆς, παλαιοὺς καὶ νεωτέρους.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Παπαδιαμάντης, κάτοχος ὁ ἴδιος ὄχι εὐκαταφρόνητης κλασσικῆς παιδείας, δὲν ὑποτιμᾷ οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστο τὴν ἀξία τῆς ὡς ἐφοδίου στὴν ἐπιτυχία τοῦ ἱερατικοῦ ἔργου. Σὲ καμμιά περίπτωση, ὅμως, δὲν τὴν ἀπολυτοποιεῖ, ὅπως ἀπαρέσκεται ἰδιαίτερα τὴν ἡμιμάθεια, λέγοντας χαρακτηριστικὰ ὅτι εἶναι «προκριτωτέρα ἢ ἀμάθεια τῆς δοκησιοφίας»⁵³. Ἀρκεῖται καὶ στὰ «κολλυβογράμματα» πὺν μαθαίνουν οἱ ἱερεῖς μὲ τὴν ἐντριβὴ τους στὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἀρκεῖ νὰ τελοῦν εὐτακτα καὶ μὲ εὐλάβεια τὶς λειτουργικὲς ἀκολουθίες καὶ νὰ προσεγγίζον μὲ ποιμαντικὴ εὐαισθησία τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως ἐκεῖνο πὺν, κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη, χρειάζονται πρῶτιστα οἱ ἱερεῖς μας εἶναι ἡ μυσταγωγίῃ τους στοὺς θησαυροὺς τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, διαμέσου τῆς ὁποίας στερεώνεται ἡ πίστη καὶ κατανύσσεται ἡ καρδιά τους, ὥστε νὰ μποροῦν «ἔργω τε καὶ λόγῳ» νὰ μεταγγίζον ἀνάλογες ἐμπειρίες καὶ στὸ λαὸ τοῦ

50. Βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ Κ.Θ., *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, {Νεοελληνικὰ μελετήματα 2}, Ἐκδ. Ἐρμῆς, Ἀθήνα, 102009, σ. 301 ἔξ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χρ., *μνημ. ἔργ.*, σ. 214.

51. ΚΟΡΑΗΣ ΑΔ., *μν. ἔργ.*, σ. 107: «Εἰς τὴν ἀπαιδευσίαν γεννώμεθα, αὐτὴν βυζάνωμεν μὲ τὸ γάλα, ἀπαιδευτοὶ παιδαγωγοὶ καὶ διδάσκαλοι μᾶς λαμβάνουν ἀπὸ χειρὸς ἀπαιδευτῶν γονέων, μὲ ἀπαιδευτοὺς τὸν λοιπὸν βίον ἀναστρεφόμεθα· καὶ οὕτω διαδίδομεν εἰς ἀλλήλους, ὀλεθριωτέραν παρὰ πᾶσαν ἄλλη λοιμικὴν ἀρρωσίαν, τὴν ἀρρωσίαν τοῦ λογικοῦ».

52. Βλ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ..., *Παράδοση καὶ ἄλλοτριώση*, σ. 183.

53. «Στὸ Χριστὸ στὸ κάστρο», Ἔπαντα, τόμ. 2, σ. 295.

Θεοῦ. Ἡ ἅγια τράπεζα καὶ τὸ ψάλτικὸ ἀναλόγιον, οἱ ἱερὲς εἰκόνες καὶ τὰ ἁγιο-
λογικὰ συναξάρια, οἱ ἑόρτιες ἀγρυπνίες καὶ τὰ λαϊκὰ πανηγύρια, τὰ γραφικὰ
ἐξωκκλήσια καὶ ἡ «καλότητα» τῆς φύσης, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα οἱ «λειτουργημέ-
νες» ψυχὲς τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, εἶναι ὁ ἁγιοπνευματικὸς χῶρος μέσα στὸν
ὁποῖο «μορφώνονται» καὶ δραστηριοποιοῦνται οἱ ἱερεῖς τοῦ Παπαδιαμάντη,
καὶ τοὺς κάνει ν' ἀποτελοῦν σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς, κάθε φορὰ πού ἡ Ἐκ-
κλησία μας προβληματίζεται γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῶν ἱερατικῶν κλήσεων.

Δ'. Ἀρχικὰ οἱ σκιαθῖτες ἱερεῖς μᾶς περισώζουν μὲ τὸ παράδειγμά τους τὴν
ἔννοια τῆς λειτουργίας ὡς ἔργου ὅλου τοῦ λαοῦ⁵⁴, μὲ τὸν ὁποῖο «συλλειτουρ-
γοῦν»⁵⁵, κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ βασιλείου ἱερατεύματος (Α' Πέτρο, 2,9) καὶ συνα-
παρτίζουν ὡς λειτουργικὴ σύναξη τὸ μυστικὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ πού εἶναι ἡ
Ἐκκλησία. Καὶ τὸ ἐπιτυγχάνουν αὐτό, ὄχι μόνο διότι προέρχονται ἀπὸ τὸν λαὸ
καὶ συμμετέχουν ἀληθινὰ στὶς χαρὲς καὶ τὶς πίκρες του, ἀλλὰ κυρίως διότι μὲ
τὸν τρόπο αὐτὸ τοῦ μεταγίζουσαν τὸ μεταμορφωτικὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς Ἐκ-
κλησίας, ὑπερβαίνοντας ἔτσι κάθε ἔννοια λειτουργικοῦ τυπικισμοῦ. Τὸ σύνθη-
μα «λειτουργία μετὰ τῆς λειτουργίας», πού τόσο ἐξαιρέται θεολογικὰ σήμερᾶ⁵⁶,
ἀποτελεῖ πρῶτιστο ποιμαντικὸ στόχο τῶν ἱερέων τοῦ Παπαδιαμάντη, πού κο-
ρυφώνεται μὲ τὴν «ἐκκλησιαστικὴ πανήγυρι» στὶς διάφορες ἑορτές, τὸ ὀρθόδο-
ξο λαϊκὸ πανηγύρι, τὸ ὁποῖο πέρα καὶ πάνω ἀπὸ ὁποιαδήποτε φολκλορικὴ κα-

54. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἱερεῖς τοῦ Παπαδιαμάντη σπάνια συμβιβάζονται μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἰδιο-
τικῆς λειτουργίας, ὅπως συνέβη μὲ τὸν Γιάννη τοῦ Κούτρη, πού μαζί μὲ ἄλλους καὶ τὸν παπα-
Ἄγγελῆ πάνε σὲ ἓνα ἐξωκλήσι γιὰ νὰ κάνουν Ἀνάσταση, προκειμένου «ν' ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὸ
φορτικὸν θέαμα τοῦ δευτέρου ξαδέλφου του, τοῦ Γιάννη-Λαδῖκα...». «Στὴν Ἁγι-Ἀναστασία»,
Ἐπαντα, τόμ. 2, σ. 355.

55. Ἀπὸ τὶς διάφορες περιπτώσεις πού ἀναφέρει ὁ Παπαδιαμάντης μνημονεύουμε ἐνδει-
κτικὰ τὸν μπαρμπ' Ἀναγνώστη τὸ Συβία πού «συλλειτουργοῦσε» τὸν παπα-Σωτῆρη καὶ «συνει-
σέφερε πρὸς συντέλειαν τῆς ἱεράς μυσταγωγίας», καὶ τὸν κὺρ Κωνσταντὸ τὸν Ζμαροχάφτη, πού
ἐπρόκειτο νὰ «συλλειτουργῆσιν τὸν πάπα-Διανέλλον», καὶ ὅταν ὁ παπὰς εἶδε ὅτι ἀργοποροῦσε
«ἤθελε νὰ στείλῃ ἓνα τῶν ποιμένων εἰς τὴν πολίχνην, ὅπως ζητήσῃ καὶ εὔρῃ ἓνα συλλειτουργόν
νὰ τοῦ φέρῃ». Διότι γνώριζε ὅτι «Λειτουργία χωρὶς ἓνα τουλάχιστον ψάλτην ἢ ἀναγνώστην δὲν
γίνεται». Εἶναι ἀξιωματικὸ ἐπίσης ὅτι στὸ «Λαμπριάτικο ψάλτη» χαρακτηρίζονται ὡς
«συλλειτουργοί» οἱ ψάλτες καὶ γενικά οἱ λαϊκοί. Βλ. Ἐπαντα, τόμ. 2, σσ. 425, 517, 523, 522.
Πρβλ. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη, Ἐκδό-
σεις Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 74-75.

56. Βλ. ΤΣΟΜΠΑΝΙΔΗΣ ΣΤ., *Λειτουργία μετὰ τῆς λειτουργίας. Ἡ συμβολὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκ-
κλησίας καὶ Θεολογίας στὴν κοινὴ χριστιανικὴ μαρτυρία γιὰ δικαιοσύνη, εἰρήνη καὶ ἀκεραιό-
τητα τῆς δημιουργίας*. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικᾷ ὑποβληθεῖσα στὸ Τμῆμα Θεολογίας τοῦ Ἀριστο-
τελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ἀνέκδοτη), Θεσσαλονίκη 1996.

τανόηση και περιγραφή⁵⁷, δείχνει τὸ πῶς ὅσα τελοῦνται μέσα στὸ ναὸ μεταφέρονται καὶ ἔξω ἀπ' αὐτόν, ὡς συμπεριφορὰ τοῦ λαοῦ καὶ κατανόηση γενικὰ τοῦ κόσμου καὶ τῆς φύσεως, μέσα στὴν καθημερινότητα τῆς ζωῆς.

Εἶναι μοναδικὸς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Παπαδιαμάντης βιώνει βαθειὰ καὶ περιγράφει μὲ πολλὴ παραστατικότητα τὴν ἔννοια τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου, ὅπου παρὸν καὶ μέλλον συναιροῦνται μὲ ἓνα μυστηριώδη τρόπο στὸ αἰώνιο παρὸν τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι ὅταν οἱ προσκυνητὲς «*Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο*» εἰσῆλθαν στὸ ναὸ γιὰ νὰ γιορτάσουν Χριστούγεννα καὶ τὸν φώτισαν μὲ τὰ κεριά τους, τότε «*ἔλαμψε ὁ ναὸς ὅλος, καὶ ἤστραψεν ἐπάνω εἰς τὸν θόλον ὁ Πατοκράτωρ μὲ τὴν μεγάλην κ' ἐπιβλητικὴν μορφήν, καὶ ἠκτινοβόλησε τὸ ἐπίχρυσον καὶ λεππουρηγμένον μὲ μυριάς γλυφὰς τέμπλον, μὲ τὰς περικαλλεῖς τῆς ἀρίστης βυζαντινῆς τέχνης εἰκόνας του, μὲ τὴν μεγάλην εἰκόνα τῆς Γεννήσεως, ὅπου "Παρθένος καθέζεται τὰ Χερουβείμ μιμουμένη", ὅπου θεοπεσίως μαρμαίρουσιν αἱ μορφὰι τοῦ θείου Βρέφους καὶ τῆς ἀμόμου Λεχοῦς, ὅπου ζωντανὰ παρίστανται αἱ ὄψεις τῶν ἀγγέλων, τῶν μάγων καὶ τῶν ποιμένων, ὅπου νομίζει τις ὅτι στίλβει ὁ χρυσός, εὐωδιάζει ὁ λίβανος καὶ βαλσαμώνει ἡ σμύρνα, καὶ ὅπου, ὡς ἐὰν ἡ γραφικὴ ἐλάλει, φαντάζεται τις ἐπὶ μίαν στιγμὴν ὅτι ἀκούει τό, Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῶ!... Καὶ εἰς τὴν χιβάδα τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὑψηλά, ἐφαίνετο στεφανουμένη ὑπὸ ἀγγέλων ἢ τῶν Οὐρανῶν Πλατυτέρα. Καὶ κατωτέρω περὶ τὸ θυσιαστήριον ἴσαντο ἄρρητον σεμνότητα ἀποπνέουσαι αἱ μορφὰι τῶν μεγάλων Πατέρων, τοῦ Ἀδελφοθέου, τοῦ Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Θεολόγου, κ' ἐφαίνοντο ὡς νὰ ἔχαιρον, διότι ἔμελλον ν' ἀκούσωσι καὶ πάλιν τὰς εὐχὰς καὶ τοὺς ὕμνους τῆς Εὐχαριστίας, οὓς αὐτοὶ ἐν Πνεύματι συνέθεσαν»⁵⁸.*

Ἀλλὰ τὴν ἴδια παροντοποίηση τῶν ἱερῶν γεγονότων βιώνουν κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη οἱ πιστοὶ καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν ναὸ, μέσα στὴ φύση, ἰδιαίτερα τὸ Πάσχα, «*ὅταν οἱ κώδωνες τῶν Ἐκκλησιῶν ἐξαγγέλουσι τὴν ἀνάστασιν! Τὸ ἔαρ συνοροτάζει μετὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ φύσις συναγάλλεται μετὰ τῆς πίστεως. Οἱ θυμοὶ τῶν ὀρέων μοσχοβολοῦσιν, ὁ σμαράγδινος μανδύας τῶν πεδιάδων ἀνακινεῖται ἠρέμα ὑπὸ τῆς ζεφυρίτιδος αὔρας καὶ στίλβει διακέννητος ἐκ λευκανθέμων, αἱ εὐωδίαὶ τῶν ἐσπεριδοειδῶν βυθίζουσιν τὰς ψυχὰς εἰς μυστικὰς ἐκστάσεις, τὰ ρόδα τὰ ἐφήμερα, τὰ αἰώνια ρόδα, ξανθὰ, λευκά, ὠχρά, πορφυ-*

57. Βλ. «Ἐξοχικὴ λαμπρὴ», Ἔπαντα, τόμ. 2, σσ. 131-132.

58. «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο», Ἔπαντα, τόμ. 2, σσ. 293-294.

ρά, διηγούνται την δόξαν του Κυρίου. Η Άνοιξις, ως άλλη μυροφόρος, ως της Μαγδαληνής Μαρίας αδελφή, κηρύσσει δια μυρίων στομάτων ότι “έώρακε τον Κύριον”. Δεύτε εξέλθωμεν των σκοτεινών θόλων των ναών, οίτινες δέν αφήνουν την χαράν μας να έκραγη άκράτητος. Δεύτε ύμνήσωμεν τον Κύριον υπό τον σαπφείρινον και άστερόεντα θόλον του ούρανοϋ και λάβωμεν τό φως τό άνέσπερον και άναμείνωμεν τά πρώτα μειδιάματα της κροκοπέπλου Ήους».

Και συνεχίζει: «Ούτως ύποδέχεται και ούτως άντιλαμβάνεται της έορτής του Πάσχα ό έλληνικός λαός... Όταν λέγη άγάπην ό έλληνικός λαός, έκφωνεί την γλυκυτάτην των λέξεων, ήτις κατ' έξοχήν τονιζομένη έν τῷ ευαγγελίῳ και άνακηρυσσομένη έν τῇ διδασκαλίᾳ του Άποστόλου Παύλου, παρέμεινεν έν τῇ γλώσση του τό κατ' έξοχήν περιπαθές και έγκάρδιον ρήμα, δι' οϋ έκφράζει πᾶσαν στοργήν και πάντα έρωτα και πᾶσαν άφοσίωσιν... “Η άγάπη μακροθυμεί, χρηστεύεται, ή άγάπη οϋ ζηλοϊ, ή άγάπη οϋ περπερεύεται, οϋ φυσιοϋται, οϋκ άσχημονεί, οϋ ζητεϊ τά έαυτης, οϋ παροξύνεται, οϋ λογίζεται τό κακόν, οϋ χαιρει έπί τῇ άδικίᾳ, συχαίρει δέ τῇ άληθείᾳ· πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα έλπίζει, πάντα ύπομένει. Η άγάπη οϋδέποτε έκπίπτει” (Α΄ Κορ. 13,4-8)... Άληθής και άνόθευτος Λαμπρή ανατέλλει δια τούς κατοίκους των έπαρχιῶν, των πόλεων, των κωμοπόλεων, των χωριῶν, όπου διασώζονται καθαρώτερον και έκδηλοϋνται έμφανεστερον του έθνικοϋ βίου τά ήθη και έθιμα. Εκεί αί γλυκύταται παραδόσεις, εκεί αί έλληνικώταται συνήθειαι, ή χριστιανικώτερα πίστις και ευαγγελικώτερα χαρά συννεοϋνται και αναφέρονται έπί πάντων και υπό πάντων ακολουθοϋνται άπροσποιήτως και άπερίττως· εκεί και άκων τις καθίσταται χριστιανός και έορτάζει την Άνάστασιν και την άγάπην»⁵⁹.

Ε΄. Περιγράφοντας τώρα τούς προσφιλείς του σκιαθίτες ιερείς σε όρισμένες όριακές στιγμές της λειτουργικοποιμαντικῆς τους διακονίας, ό Παπαδιαμάντης άναδεικνύει ως κύριο χαρακτηριστικό του ήθους αυτών των ιερέων τό θυσιαστικό στοιχείο, κατὰ τό παράδειγμα που μᾶς έδωσε ό μέγας άρχιερεϋς Κύριος ήμῶν Ήησοϋς Χριστός, ότι «ό ποιμήν καλός την ψυχῆν αυτου τίθησιν υπέρ των προβάτων αυτου» (Ίωάν. 10,11). Έτσι πολλοί σκιαθίτες ιερείς αφήνουν συχνά την ένορία τους στο συνεφημέριο και άψηφώντας τις σχετικές δυσκολίες, μεταβαίνουν σε άπόμακρα έξωκκλήσια να λειτουργήσουν, όπως π.χ. ό πα-

59. «Τό Πάσχα», Άπαντα, τόμ. 5, σ. 153-154. Για την διαφοροποίηση του τροπου ζωῆς του έλληνικοϋ λαοϋ, ιδιαίτερα στην έπαρχία, όπου ή βαθειά κατάνυξη, όπως την περιγράφει ό Παπαδιαμάντης, δέν βιώνεται από τούς σημερινούς κατοίκους βλ. ιδιαίτερα: ΚΟΦΙΝΑΣ ΣΤ. (Πρωτοπρ.), «Έπαρχία και Έκκλησία», Σύνταξη, 42(1992), σσ. 15-25.

πα-Κωνσταντῆς ὁ Μπριζόλας, πού ἀνεβαίνει «κατὰ πρόσκλησιν ποιμένων καὶ γεωργῶν τινῶν» στοῦ βουνοῦ γιὰ νὰ λειτουργήσῃ στοῦ «ἐξωκκλήσιον τοῦ προφήτου Ἰηλία... διὰ νὰ λειτουργηθοῦν καὶ μεταλάβουν, διὰ νὰ τοὺς ἀνθρωπέψῃ ὀλίγον, ἔλεγε, καθόσον ἔμενον ἐπὶ μῆνας ἀλειτούργητοι κάτω εἰς τὸ βαθύ ρέμα»⁶⁰.

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει ἰδιαίτερα στὶς ἐόρτιες ἡμέρες, μὲ πιὸ χαρακτηριστικὴ περίπτωση αὐτὴν τοῦ παπα-Γαρούφαλλου τοῦ Σωσιμένου, πού εἶχε ἀποφασίσει, μαζὶ μὲ μερικὰ ἄλλα πρόσωπα πού ἀγαποῦσαν τὴν ἐξοχή, νὰ κάνῃ Πάσχα στοῦ παλαιοῦ ἐρημιωμένο μοναστήρι τοῦ Ἁι-Γιάννη τοῦ Ἀσέληνου «μὲ τοὺς αἰγοβοσκούς τῶν ἐκεῖ γύρω περιοχῶν». Μέσα στοῦ σκοτάδι τῆς νύχτας χάνει τὸ δρόμο καὶ εὐτυχῶς ἔπεσε πάνω στὴ φτωχοκαλύβα τοῦ μπαρμπα-Κόλια, ἐνὸς ἀνθρώπου πού εἶχε ἀποκοπῆ πλήρως γιὰ δεκαετίες ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, ζώντας ὡς «λυκάνθρωπος» στὴν ἐρημιὰ μὲ τὴ συντροφιά μόνο τοῦ μικροῦ τοῦ αἰγοπομνίου. Ὁ μπαρμπα-Κόλιας ὀδηγεῖ τελικὰ τὸν παπα-Γαρούφαλλο στοῦ μοναστήρι καὶ ἐτοιμάζεται νὰ φύγῃ, ἂν δὲν τὸν ἄδραχνε δυνατὰ ἀπὸ τὸν βραχίονα ἓνας συμπανηγυριστῆς, ὁ Μπαρέκος, λέγοντάς του: «Ποῦ πᾶς μπαρμπα-Κόλια; Τώρα δὲν σὲ ἀφήνουμε... Φέτος θὰ κάνουμε Ἀνάσταση μαζί». «Ἄφ' σε μὲ νὰ ζήσης, ἦταν ἡ πρώτη ἀντίδραση τοῦ μπαρμπα-Κόλια, δὲν μπορῶ... τί Ἀνάσταση νὰ κάνω ἑγώ... τί μὲ θέλετ' ἐμένα... ἔσεῖς κάμετε Ἀνάσταση. Μὲ γειά σας μὲ χαρά σας!... Πάω στοῦ καλύβι μου ἑγώ...». Κι ἐδῶ παρεμβαίνει σωστικὰ ὁ πατρικὸς λόγος τοῦ παπα-Γαρούφαλλου: «Νὰ ἴχῃς τὴν εὐχή τοῦ Χριστοῦ, παιδί μου! Ἔλα! νὰ πάρῃς εὐλογία! ... Νὰ μοσχοβολήσ' ἡ ψυχὴ σου!... Ἔλα ν' ἀπολάψῃς τὴ χαρὰ τοῦ Χριστοῦ μας! Μὴν ἀδικῆς τὸν ἑαυτό σου! Μὴν κάνῃς τοῦ ἐχθροῦ τὸ θέλημα!... Πάτα τὸν πειρασμό! Ἔλα, Κόλια! Ἔλα, Νικόλαε, ἔλα, Νικόλαε μακάριε! Ὁ ἅγιος Νικόλαος νὰ σὲ φωτίσῃ!». Ἡ ἀνυπόκριτη ἐπιθυμία καὶ χαρὰ τῆς ὁμηγύρευς νὰ μείνῃ καὶ νὰ προστεθῇ στὴν ἐόρτια παρέα τους, στὴν ὁποία δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἀνήκῃ καὶ ἡ τρυφερὴ προσφώνηση μὲ τὸ βαπτιστικὸ τοῦ ὄνομα ἀπὸ τὸν παπα-Γαρούφαλλο, ξαναζωντάνεψαν μέσα του τὴν ἀμαυρισμένη εἰκόνα τοῦ Θεοῦ πού φέρει κάθε ἄνθρωπος πάνω του καὶ ὁ «μακάριος Νικόλαος» τελικὰ ἔμεινε. Κι ὅταν στοῦ τέλος τῆς ἀναστάσιμης λειτουργίας ὄλοι τοῦ εὐχόνταν «Χριστὸς ἀνέστη, μπαρμπα -Κόλια», «ὁ γέρον ἐρημίτης ἀπήντησεν: Ἀληθῶς ἀνέστη, βρέ, δὲν εἶμαι ἀλιβάνιστος»⁶¹!

60. «Οἱ ἐλαφροῖσκιωτοι», Ἔπαντα, τόμ. 2, σ. 485.

61. «Ὁ ἀλιβάνιστος», Ἔπαντα, τόμ. 3, σ. 528.

«Υπήρχεν ευσέβεια και εἰς τὰ βουνὰ τότε», παρατηρεῖ ὁ Παπαδιαμάντης, ὅταν περιγράφει τὴν ποιμαντικὴ εὐαισθησία ἐνὸς ἄλλου σκιαθίτη ἱερέα, τοῦ παπα-Βαγγέλη, ὁ ὁποῖος ἀψηφώντας τὸ χιόνι «μισὸ μπόι στὰ βουνὰ καὶ ἓνα γόνα κάτω στὴ χώρα, ὅπως ἔλεγαν», ἀνταποκρίθηκε χωρὶς δευτέρους λογισμοὺς στὴν ἐκκλησιὴ τῆς τσοπάνισσας γροαίας Τσολοβίκαινας, κι ἀνέβηκε στὸ βουνὸ νὰ βαπτίσῃ τὸ ἐτοιμοθάνατο βρέφος τῆς νύφης της, προκειμένου νὰ μὴ τὸ ἀεροβαπτίσῃ κι αὐτὸ ἢ γροαία, καὶ τὴν μαλώσει ὁ παπα-Βαγγέλης, ὅπως ἐγινε μὲ τὸν πρῶτο της ἐγγονό. Πῆρε μαζί του μαζί μὲ τὸ ἅγιο Μύρο καὶ τὸ ἱερὸ Ἄρτοφόριο, «γιὰ νὰ τὸ κοιωνήσουμε κιόλα, κατὰ τὴ βάπτισι τὸ παιδί, ὅπως εἶπε». Προκειμένου νὰ ἀποφύγῃ ὁ ἱερέας τὴν χειμωνιάτικη ταλαιπωρία εἶχε προηγηθῆ καὶ ἄλλη ἐπίσκεψι τῆς γροαίας στὸν παπα-Βαγγέλη, κατὰ τὴν ὁποία τοῦ εἶχε φέρεῖ ἓνα ἀγγεῖο μὲ νερό, γιὰ νὰ διαβάσῃ πάνω του «τὰς εὐχὰς εἰς λεχὼ γυναῖκα». Μὲ τὸ διαβασμένο αὐτὸ νερὸ ἐρράντισε «τὴν λεχὼ, τὸ βρέφος, τὴν κλίνην, τὸ λίκνον, τὴν γυναῖκα τὴν ἐκτελέσασαν χρεὴ μαίας... καὶ τοὺς ἄλλους ὅσοι παρέστησαν εἰς τὸν τοκετόν, ὡς καὶ ὄλον τὸν θάλαμον», καὶ ἔτσι ἦταν ἡσυχὴ «ὅτι εἶχεν τὴν εὐχὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, πᾶν κακὸν ἔφευγε τότε μακράν».

Ἄλλὰ μετὰ ἀπὸ μερικὲς ἡμέρες τὸ βρέφος τελικὰ ἀπεβίωσε, καὶ ὁ παπα-Βαγγέλης χρειάστηκε ν' ἀνέβῃ γιὰ τρίτη φορὰ στὸ βουνὸ προκειμένου νὰ τὸ κηδεύσῃ, αὐτὴ τὴ φορὰ συνοδευόμενος καὶ ἀπὸ τὸν υἱό του. Ἐφόρεσε τὸ ἐπιτραχήλι καὶ ἄρχισε τὴν νεκρώσιμη ἀκολουθία τῶν νηπίων. Ὅταν δὲ ἔφτασε στὰ τελευταῖα τροπάρια τοῦ ἀσπασμοῦ «ὦ! τίς μὴ θρηνήσῃ τέκνον μου... ὅτι βρέφος ἄωρον, ἐκ μητρικῶν ἀγκαλιῶν νῦν, ὡσπερ στρουθίον τάχος ἐπέτασας... καὶ πρὸς τὸν Κτίστην πάντων κατέφυγες; ὦ τέκνον, τίς ποτε, μὴ στενάξῃ βλέπων σου τὸ πρόσωπον εὐμάραντον, τὸ πρὶν ὡς ρόδον τερπνόν!...», τὸ παπαδόπουλο, διερμηνεύοντας τὸ ἀδυσώπητο ἐρώτημα πὺ συνοεῖχε τίς καρδιὲς ὄσων συμμετεῖχαν στὴν πένθιμη αὐτὴ συνοδεία «δὲν ἐκρατήθῃ νὰ ἐρωτήσῃ: Γιατί, παπᾶ, πεθαίνουν τὰ μικρὰ παιδάκια»; «Ὡς ἀπάντησις εἰς τὴν ἐρώτησιν, γράφει ὁ Παπαδιαμάντης, ἐπῆλθεν τὸ τελευταῖον τροπάριον, τὸ Δόξα “Ἄλγος τῷ Ἀδάμ ἐξημέτισεν ἢ τοῦ ξύλου ἀπόγευσις πάλαι ἐν Ἐδέμ... δι’ αὐτοῦ γὰρ εἰσῆλθεν ὁ θάνατος, παγγενῆ κατεσθίων τὸν ἄνθρωπον...”». Ἄλλὰ τὴν ἐρμηνεῖα του τὴν ἔδωσε αὐτὴ καθαρτὴ ἢ τελετὴ τῆς ταφῆς τοῦ θανόντος βρέφους, πὺ ἐγινε στὸ προαύλιο τοῦ ναῖσκου τῶν Ταξιαρχῶν καὶ ἀποτελεῖ ἀπὸ μόνῃ της ἓνα πρῶτης τάξεως μάθημα παιδείας θανάτου γιὰ μικροὺς καὶ μεγάλους. Ἡ γροαία κρατοῦσε στὰ χεῖρα της τὸ μικρὸ πρόχειρο φέρετρο «ἐν εἶδει λίκνου. Ὁ ἱερεὺς μὲ μαχαίριδιον ἐχάραξεν ἐπάνω εἰς ἓνα κερραμίδι σταυροειδῶς ΙΣ.ΧΡ.ΝΙ.ΚΑ.

Εἶτα “Γῆ εἶ και εἰς γῆν ἀπελεύση, και τὸ μικρὸν πλάσμα κατῆλθε νὰ κοιμηθῆ τὸν χρόνιον ὑπνον ὑποκάτω ἀπὸ τὰς χιόνας”⁶², ὅχι ὅμως χωρὶς ἐλπίδα. Διότι, ὅπως μὲ ἀπλότητα, ἀλλὰ και περισσὴ θεολογικὴ ἀκρίβεια διδάσκει τὸ ποιμνιὸ του ἕνας ἄλλος σκιαθίτης λευίτης, ὁ παπα-Διανέλος, «ὅταν θάπτωμεν νεκρὸν ἐν Χριστῷ εὐσεβῶς ζήσαντα, εἶναι ὡς νὰ σπεύρωμεν εἰς τὴν γῆν κόκκον σίτου... και ὁ Κύριος θὰ τὸν ἀναστήσῃ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, καθὼς ὁ ἴδιος ἠυδόκησε νὰ μᾶς ὑποσχεθῆ (Ἰω. 11,25)»⁶³.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἕνας ἀναστάσιμος ἄνθρωπος, πού δὲν ἀπέστρεψε μὲν ποτὲ τὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ θανάτου, ὅπως τὸν κατηγοροῦν μερικοί, ἀλλὰ δὲν συμβιβάστηκε και ποτὲ μὲ τὴν τραγικότητά του, ὅπως κάνουν «οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα» (Α΄ Θεσ. 4,13). Γι’ αὐτὸ και ἀπ’ ὅλη τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο του ἀναδύεται ἕνα εὐχαριστιακὸ ἦθος, πού φαίνεται ἰδιαίτερα στὴ σημασία πού δίνει στὴ θεία λειτουργία ὡς ἐν Χριστῷ ἐμπειρία ἀναστάσεως και πηγὴ παράκλησης τῶν πενθούντων. Ἔτσι βάζει τὴ θεία Ἀρετῶ, πού βάραινε τὴν ψυχὴ της ἢ κατάρρα πού ἔδωσε στὴν λεχὼ κόρη της «νὰ μὴ χρονίση», ὅπως και ἔγινε μαζί μὲ τὸ νεότευκτο βρέφος, νὰ προσφέρῃ ὅλα τὰ νεκρῶσιμα θυμητάρια τους στὴν Ἐκκλησία, γιὰ νὰ μεταλλαθοῦν ἀπὸ τεκμήρια καταστροφῆς και θανάτου σὲ σύμβολα και μαρτύρια αἰώνιας ζωῆς και εὐχαριστίας. Ἀξίζει νὰ δοῦμε ἐδῶ ἰδιαίτερα τὸ πῶς κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη «λειτουργεῖται» ὁ θάνατος σὲ ζωὴ, μὲ τὴν νυμφικὴ στολὴ τῆς θανούσας, πού ἔγινε τελικὰ ἱερατικὴ στολὴ τοῦ παπα-Μπεφάνη: «Και τὸ μὲν κόκκινον ἐκ μεταξωτῆς σκέπης ὑποκάμισον μὲ τὴν τραχηλιάν και τὰ μανίκια, κεντητὰ ἐκ χρυσοῦ, τὸ ἔκαμε σιχάριον, διὰ νὰ τὸ φορῆ ὁ ἱερεὺς ποδηῆρες, ὅταν προσφέρῃ τὰς λογικὰς θυσίας. Τὸ δὲ ποδογύρι τοῦ φουστάνιου, ὀλόχρυσον, τρεῖς σπιθαμάς, παρὰ δύο δάκτυλα, πλατὺ, μὲ ἀδράς ἐκ χρυσοῦ κλάρας και μὲ ἄνθη, τὸ ἔκαμεν ἐπιτραχήλιον, διὰ νὰ τὸ φορῆ ὁ λειτουργὸς τὰς καλὰς ἡμέρας. Τὴν δὲ χρυσοῦν ζώνην, μὲ τὰ ἀργυρὰ, τορνευτὰ και ἀμυγδαλωτὰ τσαπράκια, τὴν ἔκαμε περιζώνιον, διὰ νὰ τὸ ζώνεται ὁ ἱεροφάντης περὶ τὴν ὀσφύν του. Και τὰ χρυσοῦφανα προμάνικα, τοῦ βαβουγκλιοῦ, τὰ ἀναδιπλωμένα περὶ τὰς ὠλένας τῶν νυμφῶν, τὰ ἔκαμεν ἐπιμάνικα, διὰ νὰ συστέλλῃ ὁ θύτης τοὺς καρπούς τῶν χειρῶν του, ὅταν ἐν φόβῳ ἔμελλε νὰ προσφέρῃ τὰ ἅγια. Και τὸ ὠραῖον πολύπτυχον φόρεμα, τὸ χαρένιο, μὲ τὸ γλυκὺ βυσσινὸ χροῶμα και τὸ ὁποῖον ἔκαμε νερὰ-νερὰ εἰς τὸ βλέμμα, τὸ

62. «Ἡ συντέκνισσα», Ἔπαντα, τόμ. 3, σσ. 586-590.

63. «Λαμπριάτικος ψάλτης», Ἔπαντα, τόμ. 2, σ. 521.

ἔκαμε φαιλόνηον, διὰ τὰ σκέπη ὁ ἱερεὺς τὰ νῶτα καὶ τὸ στέρον του, ὅταν ἴσταται ἐνώπιον τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου»⁶⁴.

Στ' . Ὁ Παπαδιαμάντης ἤθελε πράγματι τοὺς ἱερεῖς νὰ εἶναι διδασκατικοί. Γι' αὐτὸ καὶ μὲ πολλὴ θλίψη διαπιστώνει τὴν ἔλλειψη καλοῦ κηρύγματος ποὺ παρετηρεῖτο στὴν ἐποχὴ του, ἰδιαιτέρως στὴν Ἀθήνα, γεγονός ποὺ τὸν ἐξανάγκασε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ νὰ υπογραμμίσῃ τὴν εὐθύνη ποὺ ἔφερε ἡ Ἱερὰ Σύνοδος γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος αὐτοῦ. «*Ἡμεῖς, τονίζει, ὡς ἀληθῆ ἐκκλησιαστικὸν ῥήτορα ἀποδεχόμεθα ἐκεῖνον μόνον, ὅστις διακατέχων καλῶς τὸ θέμα περὶ οὗ ὁμιλεῖ, ἐμφορεῖται αὐτὸς ἀγνοῦ ζήλου καὶ ἐνθουσιασμοῦ, δύναται δὲ νὰ ἐνθουσιάσῃ ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τοὺς ἀκροατὰς του, συναρπάζων τὰς καρδίας αὐτῶν καὶ κρατῶν ἀμετάπτωτον τὴν προσοχὴν των ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ λόγου, ἐξ οὗ πάντοτε ἔχουσιν νὰ καρπωθῶσιν ἀγαθόν τι οἱ ἀκούοντες*». Ἀντ' αὐτῶν, λέγει, ἔχομε τοὺς «*παρ' ἡμῖν λεγομένους ἱεροκήρυκας, οἵτινες ἀτέχνως καὶ κακοζήλως συμφύροντες ἐκ τῶν ἀκενώτων δι' αὐτοὺς θησαυρῶν τοῦ Μηνιάτου καὶ τοῦ Θεοτόκη γυμνάσματα τινά, ἀνάξια καὶ αὐτῶν τῶν μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου, ἀπαγγέλλουσι ταῦτα μετὰ φωνῆς ἐρρίνου καὶ κλαυθμηρῶς, χωρὶς οὔτε οἱ ἴδιοι νὰ αἰσθάνωνται, οὔτε εἰς τὸ ἀκροατήριόν των νὰ ἐμπνέουσιν τὸν ἐλάχιστον σεβασμόν. Ἀρκεῖ, ὡς γνωστόν, μόνῃ ἢ ἐμφάνησις αὐτῶν ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος νὰ ἐκδιώξῃ ἐκ τῶν ναῶν καὶ τοὺς ὀλίγους ἐξ αὐτῶν ἐπισκέπτας...*»⁶⁵.

Εὐλόγηται ἐδῶ τὸ ἐρώτημα γιατί ὁ Παπαδιαμάντης, μολοντὶ εἶχε ὅλα τὰ προσόντα, δὲν ἀνέβηκε ποτὲ στὸν ἄμβωνα, ἀλλὰ μόνον ἐψάλλε. Τὴν ἀπάντησιν μᾶς τὴν δίνει ὁ ἴδιος, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀντιπαράθεσίν του πρὸς τὸν προτεσταντίζοντα Μακράκη, ὁ ὁποῖος ἔδωσε θέσιν οὐσιαστικῆς ἰσοτιμίας στὸν λαϊκὸ θεολογοῦντα καὶ στὸν κληρὸ⁶⁶: «*Τὸ βῆμα τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι, ὅπως τὸ βῆμα τὸ δικανικόν, τὸ βῆμα τὸ πολιτικόν, ὅπου ὑπάρχουν ῥήτορες καὶ ἀντιρρητορες, ὅπου διακόπτουν ἐλευθέρως τὸν ἀγορευόντα, ὅπου δευτερολογοῦν, καὶ τριτο-*

64. «Γλυκοφιλοῦσα», Ἔπαντα, τόμ. 2, σσ. 263-264. Πρβλ. ΜΑΛΕΒΙΤΣΗΣ ΧΡ., «Ὑπὸ τὴν σκέπη τῆς Γλυκοφιλοῦσας», στὸ *Τετράδια Εὐθύνης 15* (Μημόσυνο τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη-Ἐβδομήντα χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησίν του), σσ. 81-82. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Δ., *Δαιμόνιο Μεσημβρινό-Ἐντεκα κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1978, σσ. 111-113.

65. «Ἐκκλησιαστικοὶ ῥήτορες καὶ Ἱερὰ Σύνοδος», Ἔπαντα, τόμ. 5, σσ. 147-148. Πρβλ. «Ἡ Μεγάλῃ Ἐβδομᾷ ἐν Ἀθήναις», Ἔπαντα, τόμ. 5, σσ. 117-118.

66. Βλ. ΜΠΑΣΤΙΑΣ Κ., *Παπαδιαμάντης- Δοκίμιο*, Ἐκδόσεις Ι. Κ. Μπαστιᾶ, Ἀθήνα 1974, σσ. 230-231.

λογοῦν καὶ συζητοῦν. Τὸ ἐκκλησιαστικὸν βῆμα -ὁ ἄμβων- εἶναι αὐστηρόν, ἀποκλειστικόν, αὐθεντικόν. Εἷς μόνον ὁμιλεῖ. Ὑποτίθεται ὅτι λέγει, ὄχι διδόμενα, ἀλλὰ συμπεράσματα, παραδεδομένα, ἀναμφισβήτητα, δόγματα. Δὲν ἐπιτρέπονται ἐκεῖ αἱ αὐτοσχέδιαι ἀνοησίαι. Διὰ τοῦτο ὁ εἷς ἐκεῖνος πρέπει νὰ εἶναι χρησιμὸς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ στόμα τῆς Ἐκκλησίας, ἐπειδὴ συζήτησις δὲν ἐπιτρέπεται, οὔτε δευτερολογία, οὔτε διακοπή. Ἄνάγκη ἄρα νὰ εἶναι κληρικὸς»⁶⁷. Εἶναι προφανές ὅτι στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Παπαδιαμάντης ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴν ἐντολὴ τοῦ Ἁπ. Παύλου «Διὰ τὴν χάριν τὴν δοθεῖσαν μοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ εἶναί με λειτουργὸν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ ἔθνη, ἰερουροῦντα τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ» (Ρωμ. 15,16) καὶ ὅλη τὴν ἐπ' αὐτῆς στηριζομένη μετέπειτα κανονικὴ περὶ τοῦ θείου κηρύγματος παράδοσις⁶⁸.

Αὐτὸς εἶναι τελικὰ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Παπαδιαμάντης ἐπιστρέφει πάλι καὶ πάλι στοὺς ἀπλοὺς καὶ σεβάσιμους ἱερεῖς τῆς πατριδας του, τῶν ὁποίων δὲν χάνει στὰ διηγήματά του εὐκαιρία νὰ ἀναδεικνύῃ τὸν ξεχωριστὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καθένας δίδασκε κατὰ περίπτωσιν τὸ ποίμνιό του. Ἔτσι ἡ αὐτομεμψία καὶ ἡ συναίσθησις γενικὰ τῆς ἀναξιοτήτας ποὺ συνεῖχε τὴν ψυχὴ τους ἀκαθεφορὰ ποὺ προσήρχοντο νὰ τελέσουν τὴ θεία λειτουργία καὶ νὰ κοινωνήσουν, εἶναι τὸ θέμα ποὺ κυριαρχεῖ στὴν διήγησιν τοῦ πειρασμοῦ ποὺ δέχτηκε καὶ κατανίκησε τελικὰ ὁ παπα-Κυριάκος μιὰ ἀναστάσιμη νύχτα. Κατὰ παράκλησιν κάποιων ποιμένων εἶχε μεταβῆ στὸν ἐξοχικὸ οἰκισμὸ τους γιὰ νὰ τελέσῃ τὴν ἀναστάσιμη λειτουργία. Κι ἐνῶ εἶχε ἀρχίσει τὴν ἀκολουθία τὸν παραπληροφοροῦν κάποια στιγμή ὅτι ὁ παπα-Θοδωρῆς ὁ Σφοντήλας, ὁ συνεφημέριός του, στὸν ὁποῖο εἶχε ἀφήσει στὴν ἐνορία, ἔκλεβε τὰ πρόσφορα ποὺ ἔφεραν οἱ χριστιανοί, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐδικαιοῦτο τὰ μισά, γιὰ τὴ συντήρησιν τῆς πολυτεκνῆς οἰκογένειάς του. «Ἐξήφθη ἀμέσως, ἠγανάκτησε, δὲν ἐκρατήθη. Ἦμαρτεν... ἀπέβαλεν εὐθὺς τὸ ἐπιτραχήλιον, ἐξεδύθη τὸ φαλόνιον καὶ διασχίσας τὸν ναὸν ἐξῆλθεν, ἀποφεύγων τὸ βλέμμα τῆς πρεσβυτέρας του, ἥτις τὸν ἔβλεπεν ἔντρομος». Ἐπέστρεφε στὴν ἐνορία γιὰ νὰ ξεκαθαρίσῃ τοὺς λογαριασμοὺς μὲ τὸν συνεφημέριό του...

Καθοδὸν ἐδίψασε. Καὶ ἀκούοντας ἐκεῖ κοντὰ τὸ κελάρισμα ἑνὸς ρουακιοῦ ἔσπευσε νὰ πιῇ νερό. «Ἄλλὰ τὸ χεῖλος του δὲν εἶχε βραχὴ ἀκόμη καὶ αἴφνης ἐνθυμήθη, ἀνένηψε. -Ἐγὼ ἔχω νὰ λειτουργήσω εἶπε καὶ πίνω νερό;... Καὶ δὲν

67. «Ὁ διδάχος», Ἔσπευσε, τόμ. 4, σ. 148.

68. Γιὰ ὅλη τὴ σχετικὴ πρὸς τὸ θεῖο κήρυγμα προβληματικὴ βλ. ἰδιαίτερα τὸ ἀφιερωματικὸ τεύχος τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία* 82-2 (2011).

ἔπιε. Τότε ἦλθεν εἰς αἴσθησιν. -Τί κάνω ἐγὼ εἶπε, ποῦ πάω; Καὶ ποιήσας τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ: -Ἥμαρτον, Κύριε, εἶπεν, ἥμαρτον! μὴ μὲ συνερισθῆς. Ἐπανέλαβε δέ: -Ἐὰν ἐκεῖνος ἔκλεψεν, ὁ Θεὸς ἄς τόν... συγχωρήσῃ ...κ' ἐκεῖνον κ' ἐμέ. Ἐγὼ πρέπει νὰ κάνω τὸ χρέος μου. Ἡσθάνθη δάκρυ βρέχον τὴν παρεϊάν του -ᾧ Κύριε, εἶπεν ὀλοφύχως, ἥμαρτον, ἥμαρτον! Σὺ περεδόθης διὰ τὰς ἁμαρτίας μας, καὶ ἡμεῖς σὲ σταυρώνομεν κάθε μέρα. Καὶ ἐστράφη πρὸς τὸν ἀνήφορον, σπεῦδον νὰ ἐπανεέλθῃ εἰς τὸ παρεκκλήσιον, ὅπως λειτουργήσῃ. -Καὶ ἤθελα νὰ πιῶ καὶ νερό, εἶπε, δὲν εἶμαι ἄξιος νὰ λειτουργήσω. Ἀλλὰ πῶς νὰ κάνω; Δὲν πρέπει νὰ μεταλάβω! Θὰ λειτουργήσω χωρὶς μετάληψιν, δὲν εἶμαι ἄξιος! ... “Δεῦτε τοῦ καινοῦ τῆς ἀμπέλου γεννήματος!...”. Ἐγὼ ἄξιος δὲν εἶμαι! Καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὸν ναόν, ὅπου μετ' ἀγαλλιᾶσεως οἱ χωρικοὶ τὸν εἶδον. Ἐτέλεσεν τὴν ἱεράν μυσταγωγίαν καὶ μετέδωκεν εἰς τοὺς πιστοὺς, φροντίσας νὰ καταλύσῃ διὰ στόματος αὐτῶν ὅλον τὸ ἅγιον ποτήριον. Αὐτὸς δὲν ἐκοινώνησεν, ἐπιφυλαττόμενος νὰ τὸ εἶπῃ εἰς τὸν πνευματικὸν καὶ προθύμως νὰ δεχθῆ τὸν κανόνα»⁶⁹.

Ἄλλος σεβάσμιος σκιαθίτης ἱερέας, ὁ παπα-Φραγκούλης, ἀξιοποιεῖ ποιμαντικά τὴν εὐκαιρία ποῦ τοῦ δίνει μιά ομάδα φιλακόλουθων χριστιανῶν νὰ μεταβοῦν κάτω ἀπὸ ἄκρως ἀντίξοες καιρικὲς συνθήκες καὶ νὰ λειτουργήσουν ἀνήμερα τὰ Χριστοῦγεννα στὸ Χρῆστο στὸ Κάστρο, διδάσκοντάς τους μὲ τὸ κῦρος τοῦ ἀπλοῦ του λόγου βασικὲς ἀλήθειες τῆς πίστεώς μας. «Νὰ πῆγαινε τώρα κανένας νὰ λειτουργήσῃ τὸ Χρῆστο, στὸ Κάστρο, ἐπανελάβεν ὁ ἱερεὺς, θὰ εἶχε διπλὸ μισθό... Πέρσι ποῦ ἦταν ἐλαφρότερος ὁ χειμῶνας, δὲν πῆγαμε... Φέτος ποῦ εἶναι βαρὺς... Καὶ γιατί δὲν κάνει καλὸν καιρὸ ὁ Χρῆστος, παπᾶ, ἂν θέλῃ νὰ πᾶνε νὰ τὸν λειτουργήσουνε στὴν ἐορτὴ του; εἶπεν ἀθαδῶς ὁ μαστρο-Πανάγος. Ὁ ἱερεὺς τὸν ἐκοίταξε μὲ λοξὸν βλέμμα, καὶ εἶτα ἠπίως τοῦ εἶπε: Ἐ! Πανάγο, γείτονα, δὲν ξέρομε, βλέπω, τί λέμε... Ποῦ εἴμαστε ἡμεῖς ἱκανοὶ νὰ τὰ καταλάβουμε αὐτά!... Ἄλλο τὸ γενικὸ καὶ ἄλλο τὸ μερικὸ καὶ τὸ τοπικὸ, Πανάγο... Ἡ βαρυνχειμωνιὰ γίνεται γιὰ καλὸ, καὶ γιὰ τὴν εὐφορίαν τῆς γῆς καὶ γιὰ τὴν ὑγίαν ἀκόμα. Ἀνάγκη ὁ Χρῆστος δὲν ἔχει νὰ πᾶνε νὰ τὸν λειτουργήσουνε... Μὰ ὅπου εἶναι μιά μερικὴ προαίρεσις καλὴ, κ' ἔχει κανεὶς καὶ χρέος νὰ πληρώσῃ, ἄς εἶναι καὶ τόλμη ἀκόμα, ... ἐκεῖ ὁ Θεὸς ἔρχεται βοηθός, καὶ ἐναντίον τοῦ καιροῦ, καὶ μὲ χίλια ἐμπόδια... Ἐκεῖ ὁ Θεὸς συντρέχει καὶ μὲ εὐκολίας πολλὰς καὶ μὲ θαῦμα ἀκόμα, τί νομίζεις, Πανάγο;... Ἐπειτα, πῶς θέλεις νὰ

69. «Ἐξοχικὴ Λαμπρῆ», Ἔπαντα, τόμ. 2, σσ. 129-130.

κάμη ὁ Χριστὸς καλὸν καιρὸ, ἀφοῦ ἄλλες χρονιές ἔκαμε, κ' ἡμεῖς ἀπὸ ἀμέλεια δὲν πήγαμε νὰ τὸν λειτουργήσουμε; Ὅλοι οἱ παρόντες ἠκροάσθησαν ἐν σιωπῇ τὴν σύντομον καὶ αὐτοσχέδιον ταύτην διδαχὴν τοῦ παπᾶ. Ἡ θειά τὸ Μαλαμὼ ἔσπευσε νὰ εἶπῃ: Ἀλήθεια, παπᾶ μ', δὲν εἶναι καλὸ πράμα αὐτοδά, θὰ πῶ, ν' ἀφήνουν τόσα χρόνια τώρα τὸ Χριστὸ ἀλειτούργητο, τὴν ἡμέρα τῆς Γέννας του... Γιὰ ταῦτο θὰ μᾶς χαλάσ' κι οὐ Θεός! Κ' εἴχαμε κάμει κ' ἓνα τάξιμο πέρυσι τὸ Δωδεκάμερο, ἀλήθεια, παπαδιά; εἶπεν αἴφνης στραφείς πρὸς τὴν συμβίαν του ὁ ἱερεὺς. Ἡ παπαδιά τὸν ἐκοίταξεν ὡς νὰ μὴν ἐννοεῖ. Ὅπου ἦταν ἄρρωστος αὐτὸς ὁ Λαμπράκης, ἐπανέλαβεν ὁ ἱερεὺς δεικνύων τὸν δωδεκαετῆ υἱὸν του. *Θυμᾶσαι τὸ τάμα πὺν κάμαμε*⁷⁰;

Ἐναν ἄλλο ἱερέα, τὸν παπα-Παντελῆ, ἡ ἀπέραντη ἀγάπη του πρὸς τὸν ἁμαρτάνοντα ἄνθρωπο τὸν ὀπλίζει μὲ τὴν ποιμαντικὴ τόλμη νὰ μὴ διστάξῃ νὰ τελῆ τὴν ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ ἀκόμη καὶ σὲ «ιδιόκτητον», ὅπως ἐλέγοντο τότε οἱ οἴκοι ἀνοχῆς, προκειμένου νὰ κρατῆ ἀνοικτὴ τὴν πόρτα τῆς μετάνοιας σὲ κάθε ψυχῇ. Καὶ σὲ ὅσους ἐσκανδαλίζοντο καὶ κατέκριναν τὸν παπα-Παντελῆ γιὰ τὴν πράξη του αὐτή, αὐτὸς ἀπαντοῦσε ἀπλὰ ὅτι «ὁ Χριστὸς δὲν ἦλθεν νὰ καλέσῃ δικαίους, ἀλλ' ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν»⁷¹. Τὸ μοναδικῆς σημασίας παράδειγμα τοῦ παπα-Παντελῆ, πὺν θυμίζει σελίδες Γεροντικοῦ, ἀκολουθεῖ καὶ ἓνας ἄλλος ἱερέας, τὴν ποιμαντικὴ μέριμνα τοῦ ὁποίου καὶ γιὰ ἐκείνους πὺν κρατεῖ στὸ περιθῶρο τῆς ζωῆς ἡ ἁμαρτία, προβάλλει ὡς πρότυπο πρὸς μίμηση ὁ σύγχρονός μας ἅγιος π. Πορφύριος ὁ Καυσοκαλυβίτης. Τὴν ἡμέρα τῶν Θεοφανίων ὁ ἐνάρετος αὐτὸς κληρικὸς περιερχόμενος κατὰ τὴν συνήθεια τὰ σπίτια τῆς ἐνορίας του γιὰ τὸν «φωτισμό», δὲ δίστασε νὰ μπῆ καὶ σὲ ἓνα πορνεῖο πὺν συνάντησε στὸ δρόμο του. Μόλις μπῆκε μέσα καὶ ἄρχισε νὰ ψάλλῃ τὸ «Ἐν Ἰορδάνη...» κάποια γυναίκα πὺν ἦταν στὸ χῶρο τῆς ὑποδοχῆς τοῦ εἶπε: «Πάτερ, νὰ φύγετε, ξέρετε τί εἶναι ἐδῶ μέσα; – Ξέρω, τῆς ἀπαντᾷ ὁ γέροντας. – Τότε τί ζητᾶτε ἐδῶ; Νὰ φύγετε. – Ὁχι, τῆς λέει μὲ ἀποφασιστικότητα ὁ κληρικὸς. Νὰ φωνάξετε ὅλες τίς κοπέλλες νὰ ἔρθουν νὰ προσκυνήσουν τὸ Σταυρὸ. Ἡ γυναίκα πρὸς στιγμὴν σάσπισε, ὅμως βλέποντας τὴν ἀποφασιστικότητά του ἱερέως μπῆκε στὰ δωμάτια καὶ φώναξε τίς κοπέλλες. Πολὺ γρήγορα εἶχαν μαζευτεῖ ὅλες μπροστὰ στὸ γέροντα. Ὁ γέροντας τίς εἶδε, χαμογέλασε καὶ εἶπε: – Εἶστε ὠραῖες ψυχές. Ὁ Θεὸς νὰ σᾶς εὐλογοεῖ. Μόνο νομίζω πὺς ἔχετε πάρει λά-

70. «Στὸ Χριστὸ στὸ κάστρο», Ἐπαντα, τόμ. 2, σσ. 277-278.

71. «Τὸ ιδιόκτητο», Ἐπαντα, τόμ. 4, σσ. 570-571.

θος δρόμο. Αὐτὲς συγκινήθηκαν μὲ τὴν ἀγάπη τοῦ γέροντα. Κάποια λοιπὸν ἀπὸ αὐτὲς μὲ πόνο ψυχῆς εἶπε: - Πάτερ νὰ φύγετε. Ἐμεῖς δὲν κάνει νὰ προσκυνήσουμε τὸν Τίμο Σταυρὸ. Εἴμαστε ἄχρηστες. Καὶ ὁ γέροντας πάλι μὲ ἀγάπη ἀπαντᾷ: - «Ὁ Χριστὸς, παιδί μου, δὲν ἔφτιαξε τίποτε ἄχρηστο. Πλησίασε καὶ προέβαλε σὲ ὅλες τὸ Σταυρὸ νὰ τὸν προσκυνήσουν»⁷².

Ποιμαντικὴ τόλμη ἐπιδεικνύει καὶ ὁ παπα-Σταμέλος ὅταν ἐξαπατᾶται ἀπὸ τὸν Κουμπὴ Νικολάου «ἐκ τῶν πρώτων προεστῶν τοῦ χωρίου», καὶ πηγαινέει στὴν προσορμισθεῖσα στὴν Σκιάθο ναυαρχίδα τοῦ Καπετὰν Πασᾶ, γιὰ νὰ τελέσει δῆθεν ἀγιασμὸ πρὸς χάρι τῶν χριστιανῶν ναυτῶν. Ἐκεῖ βρίσκεται πρὸ ἐκπλήξεως ὅταν διαπιστώνει ὅτι, ἀντὶ ἀγιασμοῦ, καλεῖται νὰ τελέσει τὴν ἀκολουθία τοῦ γάμου μεταξὺ τοῦ ἐγγάμου Κουμπὴ καὶ τῆς ἄγαμης νεάνιδος Λελούδας, τὴν ὁποία, μετὰ ἀπὸ ὀλόκληρη σκηνοθεσία, εἶχε ἀπαγάγει ὁ Κουμπῆς καὶ τὴν εἶχε μεταφέρει στὴν ναυαρχίδα. Ὁ κὺρ Κουμπῆς εἶχε, δηλαδή, ἀποφασίσει νὰ χωρίσει τὴ νόμιμη σύζυγό του Σεραϊνῶ, ἐπειδὴ δὲν τεκνοποιούσε, καὶ ἐκμεταλλεόμενος τὴν φιλία πού εἶχε μὲ τοὺς Τούρκους ἀξιωματούχους, προσπάθησε μὲ τὸν ἐν λόγῳ τρόπο νὰ λύσει τὸ πρόβλημά του. Ὁ παπα-Σταμέλος νὰ ἀρνηθῆ ἐντελῶς τὴν τέλεση τοῦ γάμου ἦταν ἀδύνατον, διότι ὁ ναύαρχος ἀπέιλησε ὅτι θὰ τὸν κρεμάσει στὸ κατάρτι. Ἄλλ' ἀπὸ τὴν ἄλλη πῶς νὰ τελέσει «πατριαρχικὸν γάμον», ὅπως μετὰ φορτικότητος τοῦ ζητοῦσαν; Ἀποφάσισε λοιπὸν νὰ τελέσει τὴν ἀκολουθία «εἰς δίγαμον», κάτι πού καὶ τελικὰ ἐπέτυχε μὲ τὴν ποιμαντικὴ του ἀντίσταση, ὥστε τουλάχιστον νὰ ἀκουστοῦν οἱ εὐχὲς γιὰ μετάνοια καὶ συγχώρηση, πού περιέχει ἡ ἀκολουθία αὐτή⁷³. Ἔτσι, ἔστω καὶ μὲ τὴν «κατ' οἰκονομία» ποιμαντικὴ αὐτὴ στάση του μαρτυρεῖ ὅτι «ἡ Ἐκκλησία δὲν πρέπει νὰ ἐνδίδῃ σὲ κοσμικὲς ἢ πολιτικὲς σκοπιμότητες, πού μπορεῖ νὰ προβάλλονται κάποτε μὲ τρόπο "εὐγενικό", ἢ νὰ ἐκφράζονται ἄλλοτε μὲ ἀφόρητη πίεση καὶ ἀνατριχιαστικὸ κνισμό»⁷⁴.

Τέλος, στὸ ἀριστούργημά του «ἡ Φόνισσα» ὁ Παπαδιαμάντης προβάλλει τὴν ἐνίοτε γρανιτώδη ἀντίσταση τῆς ἀμαρτίας, ἡ ὁποία διαστρέφει σὲ τέτοιο βαθμὸ τὸ λογισμό τῆς Φραγκογιαννοῦς, ὥστε μὲ τὴν πεποίθησι ὅτι ἀπαλάσσει τοὺς γονεῖς ἀπὸ τὰ βάσανα τῆς τακτοποίησης τῶν θηλέων τέκνων των, προβαίνει ἐπανειλημένα στὸ εἰδεχθὲς ἀμάρτημα τῆς βρεφοκτονίας μὲ πνιγμό. Πολλὲς

72. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ (Καυσοκαλυβίτου), *Λόγοι περὶ πνευματικῆς ζωῆς*, Ἱερὰ Μονὴ Χρυσοπηγῆς, Χανιά 2005, σσ. 145-147.

73. «Ὁ γάμος τοῦ Καραχμέτη», *Ἄπαντα*, τόμ.4, σσ. 493-507.

74. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση*, σσ. 48-50.

φορές ἦλθε σὲ συναίσθηση τῆς ἁμαρτωλότητάς της, ἀλλὰ ἡ σκότιση τῶν λογισμῶν ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἁμαρτία δὲν τὴν ἄφησε νὰ μετανοήσῃ. Ἔτσι, τὴν τελευταία φορὰ, κυνηγημένη ἀπὸ τοὺς τακτικούς (χωροφύλακες), ἡ φουρτουνιασμένη ψυχὴ της συναντήθηκε σὲ μιὰ βρύση μὲ τὸν π. Ἰωάσαφ, πνευματικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. «Ὁ πάτερ-Ἰωάσαφ ἦλθε νὰ γεμίση ἓνα σταμνίον ὕδατος, καὶ ἰδὼν τὴν Φραγκογιαννοῦ τὴν ἐκαλημέρισε. – Ποῦ βρέθηκες ἐδῶ, γερόντισσα; Κάτι συλλογισμένη σὲ βλέπω... – Ἄχ! γυιέ μου!... εἶπεν ἡ Φραγκογιαννοῦ. Ἔχω βάσανα καὶ πάθια... – Τὰ βάσανα δὲν λείπουν ἀπὸ τὸν κόσμον, γερόντισσα... Ὅσο καὶ νὰ κάμῃ ὁ ἄνθρωπος, δὲν μπορεῖ νὰ τ' ἀποφύγῃ... – Ἄχ! πάτερ Γιάσαφε, εἶπεν ἐν θλιβερῶ διαχύσει ἡ Φραγκογιαννοῦ. Νὰ ἴμουν πουλι νὰ πέταγα!!! – Τίς δώσει μοι πτέρυγας ὡσεὶ περιστερῶς;» εἶπεν ὁ Ἰωάσαφ, ἐνθυμηθεὶς τὸν ψαλμὸν. – Ἦθελα νὰ ἔφυγα ἀπ' τὸν κόσμον, γέροντά μου... Δὲν μπορῶ νὰ ὑποφέρω πλιά! – “Ἐμάκρυνας φυγαδεύουσα καὶ ἠλίσθης ἐν τῇ ἐρήμῳ” εἶπεν πάλιν ὁ γέρον μοναχός. – Μεγάλῃ φουρτούνα μ' ἤϊρε, γέροντά μου, καὶ μεγάλη λιγοψυχία μ' ἐκόλλησε. – Ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτώσῃ, κόρη μου, “ἀπὸ ὀλιγοψυχίας καὶ ἀπὸ καταιγίδος”, ἐπέφερον ὁ Ἰωάσαφ, συνεχίζων τὸν ψαλμὸν. – Ἄπ' τὴν κακία, ἀπ' τὴν κακογλωσσιά, ἀπ' τὸ φθόνον, δὲν μπορεῖ νὰ γλυτώσῃ ἓνας ἄνθρωπος. – “Καταπόντισσον, Κύριε, καὶ καταδίελε τὰς γλώσσας αὐτῶν, ὅτι εἶδον ἀνομίαν καὶ ἀντιλογίαν ἐν τῇ πόλει”, ἐπέραναν ὁ πάτερ Ἰωάσαφ. Εἶτα ἀφοῦ ἐγέμισε τὸ σταμνί του εἶπε: – “Ἄν περάσῃς ἀπὸ τοὺς κήπους, γερόντισσα, φώναξέ με νὰ σὲ φιλέψω κανένα μαροῦλι κι ὀλίγα κουκιά. Καὶ ἀπεμακρύνθη». Ὁ γέροντας τῆς ἄνοιξε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ μὲ μακροθυμία τὴν πόρτα τῆς μετανοίας, ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν εἰσηλθε... Ἡ φόνισσα πεθαίνει καὶ αὐτὴ «συμβολικά» μὲ πνιγμὸ στὴ θάλασσα, «εἰς τὸ πέρασμα τοῦ ἁγίου Σώστη, εἰς τὸν λαμὸν τὸν ἐνώνοντα τὸν βράχον τοῦ ἐρημητηρίου μὲ τὴν ξηράν, εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ δρόμου, μεταξὺ τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης»⁷⁵.

Ζ'. Ἄπ' ὅλα τ' ἀνωτέρω ἀναφερθέντα παραδείγματα εὐλαβῶν ἱερέων, ποὺ μὲ τόσο θαυμασμὸ ἐκθειάζει ὁ Παπαδιαμάντης, δὲν θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι διαφεύγει τῆς προσοχῆς του καὶ τὸ κακὸ ποὺ κάνει στὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας μιὰ ἄλλη κατηγορία κληρικῶν, ποὺ ἀποδεικνύονται μὲ τὸν τρόπο τῆς βιοτῆς τους ἀνάξιοι τῆς ἱερατικῆς ἀποστολῆς. Θὰ πρέπει μόνον νὰ ἐπισημάνουμε ἐκ προοιμίου, ὅτι ὁ ὄξυς ἐναντίον τους καταγγελτικὸς τοῦ λόγος δὲν ἀποβλέπει στὴν διάκριση τῶν κληρικῶν σὲ καλοὺς καὶ κακοὺς, οὔτε στὸν διασυρμὸ

75. «Ἡ φόνισσα», Ἄπαντα, τόμ. 3, σσ. 503-504,520.

τῶν τελευταίων καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ στὴν μετάνοιά τους καὶ στὴν διόρθωση τῶν κακῶς κειμένων. Ἔτσι μὲ ἀφορμὴ τὶς ἀποκαλυφθεῖσες χρηματικὲς συναλλαγὲς μεταξὺ διαφόρων πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν προσώπων γιὰ τὴν προώθηση σὲ χηρεῦουσες ἐπισκοπικὲς θέσεις ὀρισμένων ὑποψηφίων, τὰ περίφημα Σιμωνιακά (1875-1877)⁷⁶, στηλιτεύει τὴν «φρικώδη» ἁμαρτία τῆς σιμωνίας (Πράξ. 8,9-25), τὴν ὁποία θεωρεῖ ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες αἰτίες ἔκπτωσης τοῦ ἱερατικοῦ ἥθους πού παρατηρεῖτο στὴν ἐποχὴ του⁷⁷. Σύμπτωμα αὐτῆς τῆς κατάστασης ἦταν καὶ ὁ αὐταρχικὸς τρόπος, ὁ δεσποτισμὸς, μὲ τὸν ὁποῖο συμπεριφέρονταν ὀρισμένοι ἐπίσκοποι ἔναντι τῶν ἀπλῶν ἱερέων, πού κάθε τί ἄλλο θύμιζε παρὰ τὸν «εἰς τύπον καὶ τόπον Χριστοῦ» ἀρχιερέα, τὸν πνευματικὸ πατέρα κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας⁷⁸.

Οἱ ἀδυναμίες αὐτὲς τοῦ ἀνώτερου κλήρου ἦταν φυσικὸ νὰ διαχέονται μιμητικὰ καὶ στὸν κατώτερο κλήρο, δίδοντας ἀφορμὴ γιὰ πικρόχολα σχόλια πού κατασκανδάλιζαν τοὺς πιστοὺς. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἐπ' αὐτοῦ ἡ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ κάποιον ὑποψήφιο πού συναγωνιζόταν τὸν Δεσπότη στὰ σιμωνιακά του κατορθώματα. «Τὰ μαθες τὰ νέα, κύρ- Ἀλέξη; μοῦ λέγει ὁ Δημος ὁ Μποροδοῆμος. – Τί τρέχει, Δημο; Εἶπα. – Θὰ γίνω διάκος. – Διάκος; Ἀλήθεια; – Naί, τώρα περιμένω τὸν Δεσπότη νὰ ἔλθῃ... Δὲ μοῦ λές, κύρ- Ἀλέξη, ἐσὺ θὰ ξέρῃς... ὡς πόσα ψιλὰ χρειάζεται νὰ δώσω τοῦ Δεσπότη; – Δὲν ἤξεύρω, Δημο. Εἶχεν ἔλθει τότε, πρὸ ὀλίγου καιροῦ, διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸν τόπον, περιοδεύων ὁ νεοχειροτόνητος Δεσπότης, ὅστις, καθὼς ἐκακκογλωσσούσαν πολλοί, εἶχε καταρτίσει τιμολόγιον πρὶ φίξ, διὰ τὰς χειροτονίας τῶν κληρικῶν. Εἶχε δὲ ἐκφρασθῆ ὁ ἴδιος, ὡς ἔλεγαν, ὅτι εἶχεν ἀνάγκην νὰ πληρῶση “τὰ κουφέτα”, ὅσα εἶχε ἐξοδεύσει διὰ τὰ συγχαρητήρια τῆς ἀρχιερωσύνης του»⁷⁹. Ὁ Παπαδιαμάντης μαρτυρεῖ καὶ γιὰ μιὰ ἄλλη παρόμοια περίπτωση, τὸ πόσο, δηλαδή, εὐκόλο ἐθεωρεῖτο νὰ παρακαμφθῆ ἓνα κώλυμα γάμου καὶ νὰ ἐκδοθῆ ἡ σχετικὴ ἄδεια τέλεσής του, ἀρκεῖ νὰ ἔφταναν στὴν ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς «δυὸ ἀστακοσυρὲς καὶ μιὰ δαμετζάνα μοσχάτου οἴνου»⁸⁰.

Ἡ ἀργυρολογία, ἡ περὶ τὴν τέλεση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν ἀταξία καὶ γενικὰ ἡ ἔλλειψη ποιμαντικῆς εὐαισθησίας στὴν ἀναστροφή τους μὲ τοὺς πιστοὺς

76. Βλ. ΜΑΚΡΗΣ Σ., «Τὰ Σιμωνιακά», *ΘΗΕ* 11(1967), στήλ. 160-162.

77. «Ὁ καλόγηρος», *Ἄπαντα*, τόμ. 2, σ. 329.

78. «Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ ἁγίου Δεσπότη», *Ἄπαντα*, τόμ. 4, σσ. 132-133.

79. «Τὸ ἀστεράκι», *Ἄπαντα*, τόμ. 4, σ. 308.

80. «Ὁ ἀνάκατος», *Ἄπαντα*, τόμ. 4, σ. 350.

είναι μερικές ακόμη αδυναμίες, που αμαύρωναν την εικόνα των κληρικών στα μάτια της κοινωνίας. Έτσι με έκδηλη απαρέσκεια ο ιερός γέρονς της Σκιαθού μας περιγράφει και την έντυπωση που έδιναν οι τέσσερες συνεφημέριοι ενός αθηναϊκού ναού, όταν, καθήμενοι στα στασίδια των κατά την ώρα του έσπερινού «έκοίταζαν από καιρού εις καιρόν προς την θύραν, μη τυχόν εισέλθῃ ἐνορίτισσά τις νά “πάρη εὐχὴν”, διότι ὁ ἐφημερεύων, ἂν ἐτύγχανε νά εἶναι αὐτός ὁ ἐνορίτης τῆς προσερχομένης, ἦτο ἰκανός νά διακόψῃ τὸν ἐσπερινόν, διὰ νά προφθάσῃ νά τῆς δώσῃ αὐτὸς τὴν εὐχὴν, φοβούμενος μὴ τυχόν οἱ ἄλλοι τρεῖς τοῦ πάρουν τὴν ἐνορίτισσαν. Καὶ μετὰ τὸν ἐσπερινόν, ὅταν ἤρχιζαν νά λογομαχῶσι περὶ διανομῆς εἰσοδημάτων, καταγγέλλοντες ἀλλήλους ὡς πλεονέκτας καὶ ἄρπαγας, τότε πλέον ὁ ναὸς δὲν εἶχεν ὄψιν λαύρας, ἀλλὰ (ἡμαρτον, Κύριε!) χάβρας. Ἄλλο εἶδος χάβρας πάλιν, ἦτο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖτο εἰς τὴν κατ’ οἴκους τελετὴν Εὐχελαιῶν, ὅτε οἱ τέσσαρες ἐμοιράζοντο τὰς εὐχὰς, τὰς αἰτήσεις καὶ τὰ Εὐαγγέλια καὶ ἔλεγαν καὶ ἀπήγγελλαν ὅλοι συγχρόνως, ὡς νά ἐβιάζοντο νά διαπεραιώσωσι τὸν ἀσθενῆ μίαν ὥραν ἀρχύτερα»⁸¹.

Ὡστόσο ὁ Παπαδιαμάντης δὲν διακατέχεται ἀπὸ κανένα σύνδρομο ἀγγελισμοῦ, οὔτε θεωρεῖ τοὺς ἱερεῖς ἄυλους, ὥστε νά μὴν ἔχουν τὸ δικαίωμα, τουλάχιστον οἱ ἀπ’ αὐτοὺς ἔγγαμοι, νά φροντίσουν γιὰ τὸ ψωμί τῶν παιδιῶν τους, καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ πού δὲν ἐλάμβαναν μισθὸ καὶ τὰ μόνα ἔσοδά τους ἦταν τὰ λεγόμενα «τυχηρά», ὄντας οὐσιαστικά αὐτοσυντηρητοί. Ἀποτελεῖ ἰερὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποία γνωρίζουν οἱ συνειδητοποιημένοι χριστιανοί, ὅτι οἱ ἱερεῖς συντηροῦνται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, τοὺς ὁποίους διακονοῦν⁸². Μάλιστα στὴν Ἡπειρο εἶναι γνωστὸς ὡς σήμερα ὁ ὅρος «παπαδικό», ἡ πα-

81. «Ὁ καλόγηρος», Ἐπαντα, τόμ. 2, σ. 327.

82. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ (ἐπίσκοπος Ταλαντίου), «Τυχερά καὶ δικαίωματα», Ἐκκλησία 44-45 (1939), σσ. 229-231: «Οὐδεὶς δύναται νά ἀμφισβητήσῃ ὅτι ὁ ἱερός κλῆρος δικαιούται τῆς ἐκ μέρους τῶν πιστῶν συντηρήσεως αὐτοῦ... Ἡ λογία, ἡ ἀποδεκάτωσις, ἡ εἰσφορὰ εἶναι καθήκον πάντων, ἔχει δὲ ἡ Ἐκκλησία τὸ δικαίωμα, ὅπως ἐπιβάλλῃ ταύτην εἰς τὰ μέλη αὐτῆς, ἔστω καὶ ἂν τινὰ ἐξ αὐτῶν θά γογγύσωσιν ἢ δυστροπήσωσιν διὰ τοῦτο... Φρονῶ ὅτι οὕτω πρέπει νά τεθῇ τὸ ζήτημα, ἵνα καὶ ἀπὸ τῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας μὴ ἀπομακρυνθῶμεν καὶ τὸ γόητρον αὐτῆς εἰς τὸ ἐμπρόπιν ὕψος καὶ μακρὰν πάσης ἐξ ἐκμεταλλεύσεως καὶ ἱεροκαπηλείας καταπτώσεως κρατήσωμεν... Οἱ πένητες ἱερεῖς, οἱ πενηχρότατα παρὰ τῶν χριστιανῶν τῶν πτωχῶν αὐτῶν ἐνοριῶν φιλοδωρούμενοι, φέρουσιν ἀγογγύστωσιν καὶ τὸν σταυρὸν αὐτόν, θορυβοῦσιν δὲ οἱ “ἐπιτήδειοι”, οἱ πολλῶν πλείονα τῆς ἀξίας αὐτῶν ἀπολαύοντες, οἱ μηδεμίαν πνευματικὴν περιουσίαν τῇ Ἐκκλησίᾳ προσφέροντες, οἱ πρόθυμοι καὶ ἀκούραστοι εἰς τὸ λαμβάνειν, οἱ μηδέποτε τὸ δίδόναι γνωρίζαντες...». Βλ. καὶ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΕΛ., Τὰ οἰκονομικά του ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο, Ἀθήνα 1986.

λαιά, δηλαδή, εὐλαβῆς συνήθεια κάθε χριστιανικῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὴν καινούργια σοδεῖα νὰ ξεχωρίζει πρῶτα-πρῶτα τὸ μερίδιο ποῦ τῆς ἀναλογοῦσε, καὶ ἔπρεπε νὰ δοθῆ στὸν ἱερέα γιὰ τὴν ἐτήσια συντήρησή του⁸³. Γι' αὐτὸ καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Παπατρέχα τοῦ Κοραῆ, ποῦ θεωροῦσε «ἀναισχυντία» νὰ περιέροχεται τὴν παραμονὴ τῶν Θεοφανείων μὲ τὴν ἀγιαστούρα τοῦ τὰ σπίτια τῶν ἐνοριτῶν καὶ «νὰ σακκίζη τῶν πτωχῶν τοὺς κόπους»⁸⁴, ὁ Παπαδιαμάντης χαίρεται νὰ βλέπη τοὺς ἱερεῖς τὴν ἡμέρα αὐτὴ νὰ ἀγιάζουν μὲ τοὺς σταυροὺς καὶ τὰς φωστῆρας τῶν οἰκίας, δρόμους, καὶ μαγαζιά καὶ νὰ δέχονται τὶς αὐτοπροαίρετες προσφορὲς τῶν πιστῶν⁸⁵, δεῖγμα τῆς στενῆς σχέσεως ζωῆς ποῦ συνέδεε κληρο καὶ λαό. Λυπᾶται δὲ γιὰ τὴν ἄποστολικὴ αὐτὴ παράδοση γίνετα μερικὲς φορὲς αἰτία ἐρίδων μεταξὺ τῶν ἱερέων καὶ σκανδαλισμοῦ τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι «γλωσσαλγῶσιν ὅτι οἱ ἱερεῖς ἔχουν δῆθεν πολλὰ εἰσοδήματα»⁸⁶.

Κι ἐπειδὴ ὁ λόγος περὶ τῶν βιοτικῶν τῶν ἱερέων ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἀναφέρουμε τὶς σχετικὲς ἀπόψεις τοῦ Παπαδιαμάντη, ποῦ παρότι ἀπηχοῦν τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς του, εἶναι ἄκρως διδακτικὲς καὶ γιὰ τὴν σημερινὴ πραγματικότητα. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀντίθετος μὲ τὴν κατάληψη ἐφημεριακῶν θέ-

83. Ζητῶ τὴν κατανόηση τοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὴν καταθέτω ἐδῶ μόνο «πρὸς οἰκοδομὴν» μὴ ἀποστολικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὴν διακονία τοῦ ἀειμνήστου κατὰ σάρκα πατέρα μου παπα-Βασίλη, ποῦ ἐκφράζει τὸ ἦθος ποῦ διέπνεε τὶς παλαιότερες γενεὲς τῶν ἱερέων τῆς Ἐκκλησίας μας: «Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ τῆς μικρῆς ἐνορίας, ὅπου διακονοῦσε ὁ πατέρας μου ἐμπαξε νερό καὶ κινδύνευε νὰ καταρρεύσῃ. Μὴ ἔχοντας ἄλλο τρόπο ὁ παπα-Βασίλης νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν κατάσταση, πήρε τὴ μικρὴ λειψανοθήκη τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔκανε “λογίαν” σὲ ὅλα τὰ γύρω χωριά, προκειμένου νὰ συγκεντρώσῃ λίγο “γέννημα”, ἀπὸ τὴν ἐκποίηση τοῦ ὁποῖου θὰ μπορούσε νὰ καλύψῃ τὴν οἰκονομικὴ δαπάνη τῆς ἐπισκευῆς. Κατὰ συγκυρία ἐκείνη τὴν περίοδο ἔλαβε ἀπὸ τὴν Ἱερά Μητροπόλιν Ἰωαννίνων στὴν ὁποία ἀνήκε ἕνα ἐγκύκλιο σημεῖωμα, μὲ τὸ ὁποῖο παρηγγέλλετο στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Συμβούλιον τῆς Ἱεραρχίας νὰ χορηγήσῃ Δῶρο Χριστουγέννων στὸν ἐφημέριο, ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα τῆς Ἱεραρχίας. Καὶ ὁ σχεδὸν αὐτοσυντήρητος μὲ τὰ πενήχρα γεωργικοκτηνοτροφικὰ τοῦ ἔσοδα φτωχοπαπα-Βασίλης, ὄχι μόνον δὲν πήρε δῶρο “παρὰ τοῦ μὴ ἔχοντος”, ἀλλὰ ἔγραψε πάνω στὸ ἐγκύκλιο σημεῖωμα, μ' ἐκείνη τὴν μαντζακὴ μελάνη ποῦ θὰ ἐνθυμοῦνται οἱ παλαιοί, τὸ κυριακὸ λόγιον: “Μακάριόν ἐστὶ μᾶλλον διδοῖναι ἢ λαμβάνειν” (Πράξ. 20,35)!».

84. Ὁ Παπατρέχας, σ. 65.

85. Ἐπρόκειτο συνήθως γιὰ δημητριακὰ, ὄσπρια, ἀλεύρι, ἢ καὶ ἐνσφράγιστα μὲ τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ ἀρτίδια, τὰ λεγόμενα «βλογοῦδια», ποῦ πρόσφεραν οἱ ἐνοριῖτες στοὺς ἱερεῖς κατὰ τὸ σαραντάημερο τῶν Χριστουγέννων γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῶν ψυχῶν τῶν κεκοιμημένων. Βλ. «Ἡ συντέκνισσα», Ἄπαντα, τόμ. 3, σ. 583-584. «Τῆς Κοκκῶνας τὸ σπίτι», Ἄπαντα, τόμ. 2, σ. 642.

86. «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ», Ἄπαντα, τόμ. 2, σ. 133. Βλ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (ΨΑΡΙΑΝΟΥ, Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης), Ποιμαντικὰ κείμενα, Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2001, σσ. 125-127.

σεων από ιερομονάχους, εκτός από ορισμένους χαρισματούχους πνευματικούς, πού τους έχουν ανάγκη οι πιστοί για την πνευματική καθοδήγησή τους: «'Αλλ' οί ιερομόναχοι ἢ ἀρχιμανδρίται ὀφείλουσιν νά ἀπέλθωσιν εἰς τὰς μονάς των καί νά ἀφήσωσι τὰς κατὰ πόλεις ἐφημερίας εἰς τοὺς ἐγγάμους κληρικούς, εἰς οὓς καὶ μόνους ἀνήκουσιν αὐταί. "Ἄν ἄλλως εἶχε, δὲν θὰ ἐπετρέπετο ποτὲ ὁ γάμος εἰς τὸν κλήρον». Εἶναι ἐπίσης ἀντίθετος μὲ τὴν μισθοδοσίαν τῶν κληρικῶν ἀπὸ τὴν πολιτεία, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στὴν πλήρη ὑπαλληλοποίησίν τους⁸⁷. «'Αρκετὰ τοὺς ἔχουν ἐξευτελίσει ἤδη. Μὴ ζητοῦν νά τοὺς ὑποδουλώσουν καὶ ὄλως διόλου εἰς τὴν πολιτικὴν. "Ἄς μὴ προσποιῶνται ὅτι κήδονται τῆς τύχης τοῦ κλήρου καὶ ὅτι θέλουν τὸ καλὸ τῆς Ἐκκλησίας». Τὸ μόνο τὸ ὁποῖο ὀφείλει νά κάνῃ ἡ πολιτεία εἶναι «ν' ἀποδώσῃ ὅσα κατὰ καιροὺς ἀνθαιρέτως ἐδήμιυσεν ἢ ἐσφετερίσθη ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, διὰ νά ἰδρυθῇ ἐκκλησιαστικὸ ταμεῖον. Καὶ ἐκ τοῦ ταμείου τούτου, πλουτιζομένου καὶ δι' ἄλλων πόρων, νά δίδονται συντάξεις καὶ βοηθήματα εἰς τοὺς γέροντας, ἀσθενεῖς ἢ ἀνικάνους ἱερεῖς, εἰς χήρας καὶ ὀρφανὰ ἱερέων». «Καὶ οἱ σεβασμιώτατοι ἐπίσκοποι,... τοῦτο καὶ μόνον ὀφείλουσιν νά πράξωσιν. Νά μὴ χειροτονῶσι ὑπεραρίθμους, παρ' ἐνορίαν καὶ ὑπὲρ ἐνορίαν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀποτελουσῶν ἐνορίαν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερέων δύο ἢ τριῶν τὸ πολὺ, δι' ἕκαστον ἐνοριακὸν ναόν, νά εἶναι ὠρισμένος, ἀλλὰ νά μὴν ὑπερπηδᾶται ποτέ. Καὶ ὅταν αἱ ἐνορίαι εἶναι κανονισμέναι, καὶ αἱ θέσεις τῶν ἱερέων μόνιμοι, τότε οἱ χριστιανοί, οἱ μὲν ἐκ τοῦ περισσεύματος, οἱ δὲ ἐκ τοῦ ὑστερήματος, θὰ δίδωσιν εἰς τοὺς ἱερεῖς των ὅσα ἀρκοῦσιν, ἄνευ ἀπρεποῦς πολυτελείας, διὰ νά ζήσωσιν αὐτοὶ καὶ τὰ τέκνα των»⁸⁸.

Η'. Τελικὰ ἐὰν θὰ θέλαμε νά ἀναζητήσουμε ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν ἱερατικῶν μορφῶν πού γνώρισε καὶ περιγράφει στὰ ἔργα του ὁ Παπαδιαμάντης

87. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (ΨΑΡΙΑΝΟΥ, Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης), *Ποιμαντικὰ κείμενα*, ... σ. 26: «Ὁ ἅγιος τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, πού δὲν ἦτο θεολόγος, ἀλλ' εἶχε εἰς ἄκρον ἀνεπτυγμένον, ὄχι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἀλλὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν φρόνημα, ἔγραψε κάποτε τὸ πολὺ ἱστορικῶς ἀληθές, ὅτι δηλαδὴ «ἡ πολιτεία ἐν Ἑλλάδι διέφθειρε καὶ ὑπεδούλωσε τὴν Ἐκκλησίαν»: ἐννοεῖ βέβαια τὴν Ἐκκλησίαν ὡς διοίκησιν καὶ ἀνθρωπίνην ὀργάνωσιν. Αὕτη εἶναι μίᾳ ἀλήθεια, πού δὲν μπορεῖ κανεὶς νά τὴν ἀρνηθῇ, ὥστε πολλοὶ νά ἐπιθυμοῦν καὶ νά προτείνουν τὸν χωρισμὸν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας ἐν Ἑλλάδι...».

88. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων», Ἔπαντα, τόμ. 5, σσ. 193-194. Γιὰ ἐκσυγχρονισμό τῶν θέσεων αὐτῶν, πού θὰ μποροῦσαν νά ἀποτελέσουν τὸ βασικὸ πλαίσιο μίᾳς ὀριστικῆς λύσεως τοῦ προβλήματος τῆς ἐκπαίδευσης καὶ οἰκονομικῆς συντήρησης τοῦ κλήρου βλ. ΓΕΡΩΝΥΜΟΥ, *μν. ἔργ.*, σσ. 12-14.

ποιός κατ' αὐτὸν ἐνσαρκώνει καλλίτερα τὸ ὀρθόδοξο ἱερατικὸ ἦθος, αὐτὸς εἶναι ἀναντίλεκτα ὁ ἐπίσημος πλέον ἀνακηρυχθεὶς σὲ ἅγιο τῆς Ἐκκλησίας μας μακαριστὸς παπα-Νικόλας ὁ Πλανᾶς (1884-1932)⁸⁹, στὴν ἁγιοκατάταξη τοῦ ὁποῖου βασικὸ ρόλο ἔπαιξε καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Παπαδιαμάντη. Συνομίληκος τοῦ Σκιαθίτη γέροντα καὶ Νάξιος τὴν καταγωγή βρέθηκε καὶ αὐτὸς στὴν Βαβυλῶνα τῆς τότε Ἀθήνας, ὅπου ὁ Παπαδιαμάντης τὸν γνώρισε ὡς ἐφημέριο στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο Βουλιαγμένης, καὶ ιδιαίτερα ὡς λειτουργὸ στὶς κατανυκτικὲς ἀγρυπνίες ποὺ τελοῦσε στὸ Ἐκκλησάκι τοῦ ἁγίου Ἐλισσαίου στὸ Μοναστηράκι (Ἄρεως 4)⁹⁰. Στὸ ἐκκλησάκι αὐτὸ βρῆκε τελικὰ φωλιὰ καὶ τὸ «σκοτεινὸ τρυγόνι», ὁ Παπαδιαμάντης, ὅπου ἔψαλλε ὡς δεξιὸς ψάλτης, μὲ ἀριστερὸ τὸν ἄλλο «ἅγιο» τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων ἐξάδελφό του Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη (τὸν μετέπειτα μοναχὸ Ἀνδρόνικο). Τὸ πόσο δὲ σαγήνευε τὴν ψυχὴ του ἡ παρουσία τοῦ ἱερουργοῦντος παπα-Νικόλα, ποὺ ἐξέπεμπε ἓνα ἄρωμα ἀγιότητας αἰσθητὸ ἀπὸ ὅλο ἐκκλησιασμα, φαίνεται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸν περιγράφει:

«Γνωρίζω ἓνα ἱερέα εἰς τὰς Ἀθήνας. Εἶναι ὁ ταπεινότερος τῶν ἱερέων καὶ ὁ ἀπλοϊκότερος τῶν ἀνθρώπων. Διὰ πᾶσαν ἱεροπραξίαν ἂν τοῦ δώσης μίαν δραχμὴν, ἢ πενήντα λεπτά, ἢ μίαν δεκάραν, τὰ παίρνει. Ἐὰν δὲν τοῦ δώσης τίποτε, δὲν ζητεῖ. Διὰ τρεῖς δραχμάς ἐκτελεῖ παννύχιον Ἀκολουθίαν, Λειτουργίαν, Ἀπόδειπνον, Ἐσπερινόν, Ὁρθρον, Ὡρας· τὸ ὅλον διαρκεῖ ἐννέα ὥρας. Ἐὰν τοῦ δώσης μόνον δύο δραχμάς, δὲν παραπονεῖται. Κάθε ψυχοχάρτι φέρον τὰ μνημονευτέα ὀνόματα τῶν τεθνεώτων, ἀφοῦ ἅπαξ τοῦ τὸ δώσεις, τὸ κρατεῖ διὰ πάντοτε. Ἐπὶ δύο, τρία ἔτη ἐξακολουθεῖ νὰ μνημονεύῃ τὰ ὀνόματα. Εἰς κάθε προσκομιδὴν μνημονεύει δύο ἢ τρεῖς χιλιάδας ὀνόματα, δὲν βαρυνεῖται ποτέ. Ἡ προσκομιδὴ παρ' αὐτῷ διαρκεῖ δύο ὥρας. Ἡ Λειτουργία ἄλλας δύο. Εἰς τὴν ἀπόλυσιν τῆς Λειτουργίας, ὅσα κομμάτια ἔχει ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ πρόσφορα ἢ ἀρτοκλασίαν, τὰ μοιράζει ὅλα εἰς ὅσους τύχουν. Δὲν κρατεῖ σχεδὸν τίποτε... Τώρα ὑποθέσατε ὅτι αὐτὸς ὁ ἴδιος ἱερεὺς εἶχεν ἐξέλθει ἀπὸ ἱεροδιδασκαλεῖον, παλαιὸν ἢ νέον. Θὰ εἶχε διαφορὰν ἐπὶ τὸ βέλτιον; Θὰ ἦτο πασαλεμμένος μὲ

89. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ (Μητρ. Πατρῶν), «Παπανικόλας Πλανᾶς, Ὁ νέος ἅγιος τῆς Ὁρθοδοξίας», στὸ *Πειραιϊκὴ Ἐκκλησία*, 202(2009), σσ. 18-21. (Εἰσήγησις πρὸς τὴν ΔΙΣ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος περὶ ἀναγνώρισεως τῆς ἀγιότητος τοῦ ὁσίου Νικολάου τοῦ Πλανᾶ).

90. Γιὰ τὶς ὀλονυχτίες στὸν ἅγιο Ἐλισσαῖο βλ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Γ., «Οἱ ὀλονυχτίες», στὸ Φῶς τῆς Δημητρακόπουλος, «*Λεύκωμα Παπαδιαμάντη*», ἔκδ. Ergo, Ἀθήνα 2001, σ. 90 ἔξ.

ὀλίγα ἀτελῆ, κακοχώνευτα καὶ συγκεχυμένα γράμματα, μὲ περισσότεράν οἴησιν καὶ ἀξιώσεις. Θὰ ἦτο διὰ τοῦτο καλύτερος»⁹¹;

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος σχολιάζοντας τὴν βιβλικὴ ἔννοια τῆς ἀπλότητος (Βλ. Β΄ Κορ. 9,11. 11,3. Ἐφ. 6,5) λέγει χαρακτηριστικὰ ὅτι «οὐδεὶς οὕτως ἐστὶ τὴν ψυχὴν καλός, ὡς ὁ ἀπλοῦς»⁹². Αὐτὴ ἡ κατὰ Χριστὸν ἀπλότης ὀρίζεται ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Σιναΐτη, ὡς «ἕξις ψυχῆς ἀποϊκίλος, πρὸς κακόνιοιαν γινομένη ἀκίνητος»⁹³. Φαίνεται δὲ ὅτι κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀρετὴ αὐτὴ κοσμοῦσε τὴν ἱερατικὴ προσωπικότητα τοῦ παπα-Νικόλα⁹⁴, γι' αὐτὸ καὶ ἡ κλασσικὴ βιογραφία του ἀπὸ τὴν πνευματικὴ του θυγατέρα μοναχὴ Μάρθα φέρει τὸν τίτλο «Ὁ ἅγιος Νικόλαος παπα-Πλανᾶς, ὁ ἀπλοϊκὸς ποιμὴν τῶν ἀπλῶν προβάτων»⁹⁵. Προλογίζοντας τὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ Φώτης Κόντογλου ἐκφράζεται ἀνάλογα λέγοντας ὅτι «γνώρισμα τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι ἡ ἀπλότης τῆς καρδιάς πού φέρνει τὴν πίστη. Κι ὅπου ὑπάρχει ἀληθινὴ καὶ ἀμετασάλευτη πίστη, φανερώνονται ὅλα τὰ πνευματικὰ χαρίσματα καὶ δῶρα τοῦ Θεοῦ. Ὁ ὀρθόδοξος λαὸς μας ζῆ πνευματικὰ μὲ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ, καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ θεωρίες καὶ φιλοσοφίες, ἀλλὰ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἀγιότητα. Ὁ πόθος του εἶναι νὰ βλέπῃ ἀγιασμένους κληρικούς, καὶ ἃς εἶναι πρὸ ἀγράμματοι καὶ ἀπ' αὐτόν»⁹⁶. Καὶ συνεχίζει ὁ γράφων τὸν ἐπίλογο ὁ π. Φιλόθεος Ζερβάκος, ὅτι «ἐξαιρέτως ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος παπα-Νικόλας Πλανᾶς ἦτο ἀπλοῦς, ἄκακος, πρᾶος, ἀκέραιος, ἀπόνηρος, ἀόργητος, ἀμνησίκακος, πάντοτε ἰλαρὸς, χαροποιὸς, γελαστός. Εἰς τὸν παπα-Νικόλαον, ἐπειδὴ ἦτο ταπεινός, ἐπέβλεψεν ἐπ' αὐτόν ὁ Κύριος, ὡς λέγει ὁ σοφὸς παροιμιαστής: “ἐπὶ τίνα ἐπιβλέψω, λέγει Κύριος, εἰμὴ ἐπὶ τὸν πρᾶον καὶ ταπεινὸν τῆ καρδία καὶ τρέμοντα τοὺς λόγους”· καὶ πάλιν: “ἐν καρδίαις πραέων ἀναπαύσεται πνεῦμα Κυρίου”· καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰ. Χριστὸς ἐν Εὐαγγελίοις μακαρίζει αὐτούς: “Μακάριοι οἱ πραεῖς ὅτι αὐτοὶ κληρονομήσουσι τὴν γῆν”»⁹⁷.

91. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων», Ἐπαντα, τόμ. 5, σσ. 195-196.

92. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς τὰς Πράξεις*, Ὀμιλ.155, PG 60, 1384.

93. *Κλίμαξ* 24, PG 88,981B.

94. Βλ. ΓΕΡΟΘΕΟΣ (Μητροπολίτης Ναυπάκτου), «Ἡ ἀπλότης ὡς ἔκφρασις λειτουργικῆς καὶ ἀσκητικῆς ἐμπειρίας». *Πειραιῖκὴ Ἐκκλησία* 2002(2009), σσ. 22-25.

95. ΜΑΡΘΑΣ ΜΟΝΑΧΗΣ, *Ὁ ἅγιος Νικόλαος παπα-Πλανᾶς, ὁ ἀπλοϊκὸς ποιμὴν τῶν ἀπλῶν προβάτων*, Ἀστήρ, Ἀθήνα 1979.

96. Ὁπ. παρ., σσ. 15-16.

97. Ὁπ. παρ., σσ. 115-117.

Παράλληλα, ἐνώπιον τῆς ἁγίας τράπεζας ἴστατο ὁ ὄσιος παπα-Νικόλας, «ὁ λειτουργικώτερος ἱερεὺς τῆς ἐποχῆς μας», ὅπως χαρακτηρίστηκε, τὰ ἱεροψαλμικά ἀναλόγια κατακοσμοῦσαν «ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, οἱ ἀπὸ Σκιάθου δίδυμοι διηγηματογράφοι καὶ τρυφερότατοι συγγραφεῖς, οἱ ἀληθεῖς καὶ εὐσεβέστατοι οὗτοι χριστιανοί. Ὁ πρῶτος ὁ ἐν τῇ Ἀκροπόλει συνάδελφος, γράφει ὁ σύγχρονος τοῦ Παπαδιαμάντη δημοσιογράφος Γ. Βῶρος, ποῦ ἔλαβε μέρος σὲ μιὰ ἀγρυπνία, εἶχε μεταρσιωθῆ ἐν τῇ ἐκπληρώσει τῶν ἱερῶν τούτων καθηκότων. Αἴγλη ἀπολύτου εὐτυχίας ἐφώτιζε τὴν δασύτριχα μορφή του μὲ τὴν σγουρὰν μαύρην γενειάδα καὶ τὴν ὁμόχρωμον πλουσίαν κόμην. Ἦτο ἀγνώριστος καὶ ἡ μορφή ἐκείνη ἢ τόσῳ σκυθρωπὴ κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἐργασίας ἐδῶ εἰς τὸ γραφεῖον ἐφαιδρύνετο ὑπεράνω τοῦ ἱεροψαλμικοῦ ἀναλογίου. Ἐψαλλε δὲ ὁ συγγραφεὺς τῆς “Νοσταλγοῦ” μετὰ ζέσεως καὶ πάθους ἀληθινοῦ, ἐντείνων τὴν φωνήν, τηρῶν τὸν χρόνον διὰ βιαίας καταφορᾶς τῆς χειρὸς του ἐπὶ τοῦ ἐρείσματος τοῦ στασιδίου, τηρῶν τὴν τάξιν τοῦ ναοῦ... Ὁ ἄλλος ἀπέναντι, ὁ συγγραφεὺς τοῦ “Δεκατιστοῦ”, εἶχε τὸ ἦθος ταπεινότερον καὶ ἐφαίνετο βυθισμένος εἰς ὄνειρον θρησκευτικῆς ἀφοσίωσης καὶ λατρείας... Καὶ ἦτο τὸ θέαμα τῶν δύο αὐτῶν ἀπὸ Σκιάθου θεοπνεύστων συγγραφέων κατανυκτικώτατον καὶ ἐγὼ ἀπεθαύμαζον αὐτούς, ὅτι δὲν ἤξευραν μόνον νὰ περιγράφουν τόσῳ θαυμασίως εἰς τὰ διηγήματά των θρησκευτικὰς σκηναὶς καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἐπεισόδια, ἀλλ’ ἦσαν ἐν ταυτῷ ἀπροσπίητοι καὶ δεινοὶ ἀπὸ ἱερᾶς πεποιθήσεως καὶ χρηστοῦ συνειδέτως τελετάρχαι τοιούτων τελετῶν καὶ πανηγύρεων...»⁹⁸.

Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί στίς τελούμενες στὸν ἅγιο Ἐλισσαῖο ἀγρυπνίες γίνονταν τὸ ἀδιαχώρητο ἀπὸ φτωχοὺς καὶ κατάκοπους μεροκαματιάρηδες, ποῦ ὄχι μόνον δὲν κουράζονταν ἀπὸ τὸ μῆκος τῶν ἀκολουθιῶν, ἀλλ’ ἀδημονοῦσαν πότε θὰ ξαναγίνῃ ἀγρυπνία γιὰ νὰ συμμετάσχουν σ’ αὐτή. «Καὶ ὅτε ἤρχετο ἡ ὥρα, γράφει γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ π. Φιλόθεος Ζερβάκος, ἔτρεχον μὲ χαράν, ὡσπερ τρέχει ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς, διὰ νὰ πῖω ἐκ τοῦ ὕδατος τοῦ ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον καὶ ποτίσω, δροσίσω καὶ εὐφράνω τὴν διψῶσαν μου ψυχήν. Καὶ πράγματι ἦσθανόμην δρόσον, εὐφροσύνην καὶ ἀγαλλίασιν πνευματικὴν καὶ μοὶ ἐφαίνοντο εἰς τὸν λάρυγγά μου γλυκύτερα ὑπὲρ μέλι καὶ κηρίον τὰ λόγια του Θεοῦ, οἱ ὕμνοι, αἱ δοξολογίαι, τὰ στιχηρά, τὰ ἰδιόμελα, οἱ κανόνες, τὰ κατανυ-

98. Βωκος Γ., «Ἀγρυπνία εἰς τὸν ἅγιον Ἐλισσαῖον», *Νέα Ἐστία*, 192 (Χριστούγεννα 1934), σσ. 35-36.

κτικὰ τροπάρια, τὰ ὅποια ἔψαλλον οἱ ἀείμνηστοι καθηγηταὶ ἐξάδελφοι Ἀλέξανδροι Παπαδιαμάντης καὶ Μωραϊτίδης, ὅχι μὲ φωνὰς θυμελικὰς καὶ βοὰς ἀτάκτους καὶ ἀναρμόστους, ἀλλὰ, ὡς λέγει ὁ Δαβίδ, μὲ σύνεσιν, μὲ συναίσθησιν, μὲ φόβον καὶ τρόμον: “ψάλατε συνετῶς, ψάλατε τῷ Κυρίῳ ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ”. “Ὅταν ἔψαλλον οἱ δύο Ἀλέξανδροι, Παπαδιαμάντης καὶ Μωραϊτίδης, ὁ εἷς δεξιὰ καὶ ὁ ἄλλος ἀριστερά, ἔψαλλον μὲ τόσην προσοχήν, ταπεινώσιν, κατάνυξιν καὶ συντριβὴν καρδίας, πὺν ἐνόμιζες ὅτι προσηύχοντο, ὅτι ἴσταντο ἐνώπιον τοῦ ἀοράτως παρισταμένου καὶ πανταχοῦ παρόντος Παντοδυνάμου καὶ Παντοκράτορος Θεοῦ καὶ χωρὶς νὰ θέλῃ τις ἡλαύνετο ὁ νοῦς του ὥσπερ ὑπὸ μαγνήτου, ἐπρόσεχε, ἠσθάνετο τὰ δρώμενα καὶ ἐνόμιζεν ὅτι εὕρισκετο εἰς τὸν οὐρανόν, ὡς ψάλλει ὁ ἱερός ὑμνωδός: ἐν τῷ ναῶ ἐστῶτες τῆς δόξης σου, ἐν οὐρανῷ ἐστάναι νομίζομεν”⁹⁹.

Ἀρκετὰ ἔτη ἀργότερα ἀρχιμανδριτῆς πλέον καὶ ἠγούμενος τῆς Μονῆς τῆς Λογγοβάρδας Πάρου ὁ π. Φιλόθεος, βρέθηκε κάποια φορὰ στὴν Ἀθήνα καὶ «ἀναμνησθεῖς, λέγει, ἡμερῶν ἀρχαίων, τῶν ἀγρυπνιῶν τὰς ὁποίας παρηκολούθουν εἰς τὸν προφήτην Ἐλισσαῖον μετὰ τῶν φίλων, μεθ’ ὧν συνέψαλλον, μετέβην καὶ εὗρον τοὺς ἰδίους ἱερεῖς παπα-Ἀντώνιον καὶ παπα-Νικόλαον» καὶ μερικὸς παλαιὸς φίλος, τοὺς ὁποίους κατονομάζει. «Ἐκ τῶν ἄλλων τινὲς εἶχον κοιμηθῆ, ὡς ὁ διδάσκαλός μου Παπαδιαμάντης, ὁ ὁποῖος μὲ ἔμαθε τὴν τυπικὴν διάταξιν τῶν ἀγρυπνιῶν καὶ ἱερῶν ἀκολουθιῶν, μὲ ἔμαθε νὰ ψάλλω τοὺς κανόνας, τοὺς πολυελαίους, στιχηρά, προσόμοια, ἰδιόμελα καὶ ἄλλα ἀναγκαιότατα καὶ χρήσιμα καὶ τὸ ἀναγκαιότερον καὶ ὠφελιμώτερον μὲ ἔμαθε νὰ ψάλλω μὲ συναίσθησιν, σύνεσιν, χαρὰν, φόβον καὶ τρόμον, τὰ ὅποια μαθήματα εἰσέτι οὐκ ἔμαθον τελείως». Οἱ ἀξέχαστες αὐτὲς ἀγρυπνίες ὑπῆρξαν τελικὰ ἓνα ἐκκολλητικὸν εὐσεβῶν ψυχῶν καὶ ἓνα φυτώριον ἐργατῶν τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, ἀπ’ ὅπου μετὰ τὴν πολλῶν ἄλλων ἀναδείχθησαν ὁ ἀγιορείτης Ἀθανάσιος Λαυριώτης, ἡ ἠγουμένη τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου Ὁσία Ξένη καὶ ἐκλεκτοὶ μοναχοὶ πὺν στελέχωσαν τὴν μοναστικὴ ἀδελφότητα τῆς Μονῆς τῆς Λογγοβάρδας, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος ὁ π. Φιλοθεός¹⁰⁰.

Ὁ π. Φιλόθεος, ὡς αὐτόπτης καὶ αὐτήκοος μάρτυρας, ὁμιλεῖ καὶ γιὰ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες καὶ ἀτέλειες πὺν εἶχαν ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Μωραϊτίδης ὡς

99. ΜΑΡΘΑΣ ΜΟΝΑΧΗΣ, *μν. ἔργ.*, σ. 116.

100. Ὅπ. παρ., σσ. 122-123. ΦΙΛΟΘΕΟΣ (Ζεοβάκος, ἀρχιμ.), «Οἱ ἀναμνήσεις μου ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντην καὶ τὸν Μωραϊτίδην», *Κιβωτός*, 14(1953), σσ. 47-49.

ἄνθρωποι καὶ αὐτοί, ἐπειδὴ κατὰ τὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο «καὶ τῶν ἀρίστων ὁ μῶμος ἄπτεται, ὡς τελείου καὶ ἀναμαρτήτου ὄντος μόνου τοῦ Θεοῦ»¹⁰¹. «Ἄλλ' εἰς τὴν γενεὰν τὴν ὁποίαν ἔζησαν, ἐπιλέγει, καθ' ἣν πάντες κατὰ τὸν Προφητάνακτα Δαυῖδ ἐξέκλιναν ἅμα ἠχρειώθησαν, οὔτοι οἱ μακάριοι δὲν ἐξέκλιναν, ἀλλ' ἐστάθησαν ἐδραῖοι, στῦλοι ἀκλόνητοι τῆς εὐσεβείας, καὶ ἀκριβεῖς φύλακες τῶν παραδόσεων. Ἐνήστευον τὰς ὑπὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Ἐκκλησίας νομοθετημένας νηστείας, ἠγρύπνουν, προσηύχοντο καὶ κατεγίνοντο εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἀγίων Γραφῶν, τῶν συγγραμμάτων τῶν Ἀγίων Πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἀγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας. Εἰς τὰ συγγράμματά των εἶναι καταφανῆς ἡ εὐλάβειά των καὶ ἀφοσίωσις πρὸς τὸν Θεόν, τοὺς Ἀγίους Πατέρας καὶ ἱεράς παραδόσεις. Ἦσαν ἀκτῆμονες, ἔζων λιτότατα καὶ ἐνεδύοντο ταπεινὰ καὶ πενιχρά. Ὁ δὲ Παπαδιαμάντης ἦτο πάντοτε πτωχός, διότι, ὅ,τι εἶχε ἢ τῷ ἔδιδον, τὰ διένειμε τοῖς πτωχοῖς. Πολλάκις οἱ φίλοι του βλέποντες ὅτι τὰ ἐνδύματά του ἦσαν πεπαλαιωμένα, τῷ ἐπρόσφερον καινουργῆ, ἀλλ' ἐκεῖνος δὲν ἐδέχετο, καὶ ὅταν τὰ ἐνδύματά του καὶ σανδάλια καθίσταντο ἄχρηστα, τότε τὰ ἀντικαθέστα. Ἐφρόντιζον καὶ οἱ δύο νὰ στολίζον ὄχι τὸ φθαρόν καὶ θνητὸν σῶμα των, ἀλλὰ τὴν ἀφθαρτὸν καὶ ἀθάνατον ψυχὴν των μὲ ἀρετάς, ἐμίссουν καὶ ἀπεστρέφοντο πάντα νεωτερισμὸν καὶ τὸν σημερινὸν ψευδοπολιτισμὸν καὶ τὴν ξενομανίαν, ἠλεγχον δὲ καὶ ἐκαυτηρίαζον τοὺς χάσκοντας διὰ τὰ ξένα καὶ ὀθνεῖα καὶ εἰσάγοντας ξένα καὶ καινὰ δαιμόνια, τοὺς νεωτεριστὰς καὶ καινοτόμους, οἵτινες ἀπεμπόλησαν τὰ ἀρχαῖα καὶ χριστιανικὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, τινὲς δὲ καὶ αὐτὸν τὸν θησαυρὸν τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως καὶ ἐνεδύσαντο ὡς ἱμάτιον τὸν νεωτερισμὸν καὶ τὰ σαθρὰ καὶ ἄσεμνα ἦθη τῶν Εὐρωπαϊῶν καὶ λοιπῶν ξένων καὶ κινδυνεύει ἡ Ἑλλάς νὰ ἐξευρωπαϊσθῆ καὶ ἀμερικανοποιηθῆ»¹⁰².

Καὶ μπορεῖ μὲν ὁ Παπαδιαμάντης νὰ «συνδοξολογεῖ» πλέον μὲ ὅλες τὶς ἄλλες εὐλογημένες ψυχὲς ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ, δὲν παύει ὅμως διαχρονικὰ νὰ βρίσκεται καὶ ἀνάμεσά μας, ἰδιαίτερα κατὰ τὶς μεγάλες ἐορτὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους. Διότι στὴν ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας ὁ Παπαδιαμάντης, μαζί μὲ τὸν Μωραϊτίδη, θὰ ἀναφέρεται πάντοτε ὡς ὁ ἰδρυτὴς ἐνὸς νέου λογοτεχνικοῦ εἴδους, τῆς Ἐορταστικῆς Δημοσιογραφίας. Εἶναι, δηλαδή, αὐτὸς ποὺ δημιούργησε τὸ φιλολογικὸ ἐορτολόγιο καὶ μᾶς κατέλιπε ὡς

101. *Εἰς τὸν Μ. Βασίλειον Ἐπιτάφιος* ΚΗ. ΒΕΠΕΣ, τόμ. 60, σ. 151.

102. ΦΙΛΟΘΕΟΣ (Ζερβάκος, ἀρχιμ.), *μν. ἔργ.*, σσ. 48-49.

θησαυρό ἀνεκτίμητο τὰ ἑορταστικά του διηγήματα, πού ἀποτελοῦν ἓνα ἄλλο εἶδος λειτουργικῆς κατήχησης καὶ θεολογίας, στὴν ὁποία ἀνατρέχει ὁ ὀρθόδοξος ἔλληνας, σχεδὸν ἐθιμικά, τουλάχιστον τρεῖς φορές τὸ χρόνο, Χριστοῦγεννα, Πρωτοχρονιά καὶ Πάσχα¹⁰³. Δυστυχῶς τὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ εἶδος ὄχι μόνο δὲν βρῆκε ἄξιους συνεχιστές, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, σὰ ὁποῖα ἐστιάζεται ἢ ἐναντίον τοῦ Παπαδιαμάντη ἀρνητικὴ κριτικὴ¹⁰⁴, πρὸς τὴν ὁποία ὁμως ἡ ἀπάντησή του εἶναι ἀποστομωτικὴ: «...δύνασαι (λέγουν) νὰ δημοσιεύης ἐν ἡμέραις ἑορτῶν διηγήματα ἢ περιγραφάς, χωρὶς νὰ κάμνης ποσῶς λόγον περὶ τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Πάσχα. Ἴδου λοιπὸν ποῖον τὸ αἶτιον τῆς δυσφορίας των - καὶ πόσον ἀφελῶς τὸ ὁμολογοῦσι... τὸ ἐξωτερικεύουσι. Νὰ φιλοξενηθῆς ἡγεμονικῶς εἰς τὰ μέγαρα μεγάλου ἄρχοντος, καὶ νὰ μὴ προπίης εἰς τιμὴν τοῦ οἰκοδεσπότου! Νὰ ἀπολαύσης (ξενίας δεσποτικῆς καὶ ἀθανάτου τραπέζης) καὶ νὰ μὴ ἀποδώσης εὐχαριστίαν εἰς τὸν ἐστιάτορα! ...Μὴ θρησκευτικά, πρὸς Θεοῦ!...»¹⁰⁵.

Εὐλόγα, λοιπόν, γράφτηκε ὅτι κάθε ἑορταστικὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι καὶ ἓνας ναός, στὸν ὁποῖο τελεταρχεῖ καὶ κανοναρχεῖ μὲ τὸν δικό του τρόπο «ὁ ἅγιος τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων», παραθέτοντας «ξενίαν δεσποτικὴν» σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους, σοφοὺς καὶ ἀσόφους, πλούσιους καὶ πτωχοὺς... Κάθε Χριστοῦγεννα, κάθε Πρωτοχρονιά, κάθε Πάσχα, ὁ ὀρθόδοξος ἔλληνας αἰσθάνεται πλάι του ἓναν πιστό, τὸν Παπαδιαμάντη, «ἀκούει τὶς προσευχῆς του καὶ τὸ κελαίδημα τῆς φωνῆς του σὲ μικροὺς καὶ ταπεινοὺς ναοὺς, τὸν βλέπει νὰ κἀνὴ τὸ σημεῖο τοῦ Σταυροῦ μὲ τὴν ἴδια πάντα ἐπισημότητα καὶ τὴν ἴδια θερμὴ φριχίαση, τὸν νοιώθει βυθισμένο στὴν κατάνυξή του, τὸν ἀκολουθεῖ στὴ χαρὰ καὶ στὴν ἀγαλλίασή του, πού εἶναι πάντα ὕμνος στὸ θεῖο καὶ τραγούδι στὴν ἑλληνικὴ φύση, προσπαθεῖ νὰ τὸν πλησιάσῃ στὴ ἀπλὴ καὶ στενὰ προσωπικὴ ζωὴ του. Σὲ κάθε στιγμή, σὲ κάθε σελίδα, σὲ κάθε μεταβολὴ τῆς ἐπαφῆς αὐτῆς, καὶ μὲ τὰ χριστουγενιάρικα χιόνια, καὶ μὲ τὴν ἑορταστικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς πρωτοχρονιάς καὶ μὲ τὸ ξέσπασμα τῆς λαμπριάτικης εὐφροσύνης καὶ μὲ τὸ λουλούδισμα τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ὁ πιστὸς αὐτὸς μένει ἄνθρωπος πού κάνει τὴ ζωὴ του

103. ΒΕΡΙΤΗΣ Γ., Ἔπαντα πεζά, Ἐκδόσεις Δαμασκός, Ἀθήνα 1958, σσ. 46-47. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., Ἄπὸ τὸν Παπαδιαμάντη στὸν Πεντζίκη, σ. 23.

104. Βλ. ΣΙΣΚΟΣ Γ., «Ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὸ θρησκευτικὸ διήγημα καὶ ἡ ἐνάντια κριτικὴ» στὸ Παρέμβαση, (Ἰούνιος 2011).

105. «Λαμπριάτικος Ψάλτης», Ἔπαντα, τόμ. 2, σσ. 514-516.

ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ ἐσωτερικὸς τοῦ κόσμος, ἀναπνέει μέσα στίς συγκινήσεις ποῦ τοῦ δίνει ἡ μεγάλη λατρεία, στέκει μακρυνὰ ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια»¹⁰⁶.

Θ'. Χωρὶς νὰ λείπουν οἱ φωτεινὲς ἐξαιρέσεις, τὸ γνήσιο ὀρθόδοξο ἱερατικὸ ἦθος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι γιὰ τὴν Ἐκκλησία μας καὶ σήμερα ἓνα ζητούμενο¹⁰⁷. Καὶ γιὰ τὴν ἀπόκτησή του ἀπαιτεῖται κατ' ἀρχὴν βαθειὰ αὐτεπίγνωση τῶν ὑποψηφίων ἱερέων καὶ ἔλεγχος τῆς γνησιότητας τῶν κινήτρων ποῦ τοὺς ὀδηγοῦν στὴ ἱερατικὴ διακονία¹⁰⁸. Ἡ χριστιανικὴ ἱερωσύνη εἶναι μιὰ μυστηριακὴ συμμετοχὴ στὴν ἱερωσύνη τοῦ μεγάλου ἀρχιερέως Χριστοῦ, καὶ ὁ φορέυς τῆς καλεῖται νὰ γίνῃ ἔμφυχη εἰκόνα του καὶ πρότυπο πρὸς μίμηση, «τύπος τῶν πιστῶν ἐν λόγῳ, ἐν ἀναστροφῇ, ἐν ἀγάπῃ, ἐν πνεύματι, ἐν πίστει, ἐν ἀγνείᾳ» (Α' Τιμ. 4,12). Καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνο μὲ συνδυασμὸ κλίσεως καὶ κλήσεως, συνεργία τῆς ἀνθρώπινης θέλησης καὶ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ὅπως εἶδαμε νὰ λέγει ὁ Παπαδιαμάντης¹⁰⁹. Διότι ὑπάρχουν ἱερατικὲς κλίσεις, οἱ ὁποῖες ἐπειδὴ ἔμειναν ἀκατέργαστες καὶ παραμελημένες ἀπὸ ὅλους ἐκείνους, ποῦ φύσει καὶ θέσει καλοῦνται νὰ ἐκφράσουν καὶ νὰ καλλιεργήσουν τὴν ἄλλη κλήση (οἰκογένεια, πνευματικός, ἀρχιερεὺς, σχολεῖα, διδάσκαλοι), ἢ ἐγκαταλείφθηκαν ἐντελῶς, ἢ στὴν καλλίτερη περίπτωση δημιούργησαν κοινῶν τύπου δημόσιους ὑπαλλήλους γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἐφημεριακῶν κενῶν ποῦ ὑπάρχουν στίς κατὰ τόπους Μητροπόλεις¹¹⁰. Ἀντίθετα, ὅσοι εἶχαν κλήση καὶ καλλιεργήθηκαν κατάλληλα, ἀνταποκρίθηκαν στὸ κάλεσμα τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναδείχθηκαν ἱερεῖς μὲ ἦθος χριστοκεντρικῆς φιλοθεΐας καὶ φιλανθρωπίας, ὁμόζηλοι τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ἄλλων ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας μας.

Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐπίσης ἡ ὡς σήμερα διαπιστούμενη ἀδυναμία τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν μας σχολῶν νὰ καλύψουν τὸ μεγάλο κενὸ

106. ΧΑΡΗΣ Π., *μν. ἔργ.*, σσ. 203 -204. Ὡς «ναὸς εὐβουλίας» χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ Παπαδιαμάντη γενικὰ ἡ Τέχνη. «Καὶ ἐνοιωθε βαθειὰ, πολὺ βαθειὰ αὐτὸ ποῦ ἔλεγε. Σὲ ὅλη του τὴ λογοτεχνικὴ σταδιοδρομία δὲν ἔπαυε οὔτε μιὰ στιγμή νὰ θεωρῇ τὴν τέχνη ναὸ καὶ τὸ ὑπόργημα τοῦ λογοτέχνη νὰ τὸ ἐξασπῇ σὰν ἓνα ὑψηλὸ καὶ ἱερὸ λειτούργημα». ΒΕΡΙΤΗΣ, *μν. ἔργ.*, σ. 44.

107. Βλ. ΚΑΡΑΜΑΚΗΣ Μ. (Πρωτοπρ.), *Ἐκκλησιαστικὴ παιδεία. Ἡ περιπέτεια ἐνὸς ὁράματος*, Ἐκδόσεις Ἀκρίτας, Ἀθῆναι 1994, σ. 42.

108. Βλ. γενικὰ: ΘΕΡΜΟΣ Β. (Πρωτοπρ.), *Ἡ ἱερατικὴ κλήση ὡς ψυχολογικὸ γεγονός*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθῆναι 2005.

109. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωριῶν», *Ἄπαντα*, τόμ. 5, σ. 195.

110. Βλ. ΓΡΙΝΙΕΖΑΚΗΣ Μ. (Αρχιμ.), *Ποιμένες καὶ ποιμαινόμενοι. Τὸ ἱερατικὸ ἦθος καὶ οἱ ποιμαντικὲς προσδοκίαι τῆς Ἐκκλησίας*, Ἐκδόσεις Ἀκρίτας, Ἀθῆναι, 2006, σ. 23. ΘΕΡΜΟΣ Β. (Πρωτοπρ.), «Ποιὸς εἶναι ὁ κληρὸς τοῦ κλήρου», *Σύναξη* 42(1992)35.

τῶν γνησίων ἱερατικῶν κλήσεων πού ἀπαιτοῦν οἱ ποιμαντικές ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας μας. Ὁ μακαριστὸς Μητροπολίτης Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονύσιος (Ψαριανός), ὁ ὁποῖος χαρακτηρίστηκε ὡς ἡ θεολογικότερη φυσιογνωμία ἐπισκόπου τῆς ἑλλαδικῆς ἱεραρχίας στὶς τελευταῖες δεκαετίες, καθοδηγητικὸ παράδειγμα ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος καὶ ἠθους¹¹¹, γράφει ἐπιγραμματικά ὅτι ἡ θεολογία εἶναι ἐπιστήμη ἱερατικὴ καὶ ἡ ἱερωσύνη εἶναι διακονία θεολογική¹¹². Γι' αὐτὸ καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας θεολογοῦσαν ποιμαίνοντες καὶ ἐποίμειναν θεολογοῦντες. Αὐτὴ δ' ἀκριβῶς ἡ σύζευξη καὶ ἐνότητα μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο πνευματικῶν χαρισμάτων, τῆς ἱερωσύνης καὶ τῆς θεολογίας, φαίνεται ὅτι λείπει σὲ πολὺν μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ θεολογικὴν μας σχολὴν καὶ ἐξηγεῖ τὴν ἀποτυχία τους στὴν ἀνάδειξη γνήσιων πνευματικῶν ποιμένων τοῦ λαοῦ¹¹³, ἐξ οὗ καὶ ἡ κατὰ ὀρισμένων συγχρόνων του ἀκαδημαϊκῶν θεολόγων κριτικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, οἱ ὁποῖοι μᾶς ἔφεραν «τὰ φῶτα τῆς ἐσπερίας»: «Καθ' ὃν τρόπον ὑπάρχουσιν λ.χ. φωτογράφοι τῆς μόδας, φραγορράπται τῆς μόδας κ.λπ., οὕτως ἐπόμενον εἶναι νὰ ὑπάρχωσι καὶ θεολόγοι τῆς μόδας...», οἱ ὁποῖοι... «εἴμεθα περίεργοι νὰ ἠξεύρομεν ἄν... ὠμίλησαν ποτὲ εἰς τὸ ἀκροατήριόν των περὶ θαυμάτων, περὶ ὑπάρξεως δαιμόνων, περὶ πολλέμου τῶν πονηρῶν πνευμάτων, περὶ νηστείας κ.λπ.»¹¹⁴.

111. ΠΑΝΑΡΑΣ ΧΡ., *μν. ἔργ.*, σ. 480.

112. «Περὶ τῆς Ἐκκλησίας, Αὐτοσχέδιος μελέτη, σ. 3.

113. Στὴν προμνημονευθεῖσα μελέτη του (ὄπ. παρ.) ὁ μακαριστὸς ἐπίσκοπος Κοζάνης Διονύσιος γράφει καὶ τὰ ἐξῆς: «Ὁ αἰοίδιμος ἱερός ἀνὴρ (Χρ. Παπ.) ὑπῆρξε συνεχιστῆς μιᾶς μακροαίωνος παραδόσεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἣτις δυστυχῶς τείνει νὰ ἐκλείψῃ· συνεδύαζεν ἐν ἑαυτῷ τὸν ἱερέα καὶ τὸν διδάσκαλον, ὑπῆρξεν ἐν ταυτῷ ἱερός καὶ σοφὸς ἀνὴρ. Ἡμεῖς οἱ περιλειπόμενοι, οἱ προσωπικῶς γνωρίσαντες τοῦτον, οἱ συλλειτουργήσαντες αὐτῷ καὶ ἀκούσαντες αὐτοῦ, τόσῳ περισσότερον ἀναπολοῦμεν τὴν γεράσιμον ἐκείνην πατερικὴν μορφήν, ὅσῳ αισθανόμεθα καὶ διαπιστοῦμεν ὅτι ὁσμέραι ἐκλείπει ἀπὸ τῶν θεολόγων ὁ ἱερεὺς καὶ ἀπὸ τῶν ἱερέων ὁ θεολόγος. Τοῦτο ἀναντιλέκτως συμβαίνει ἐπὶ μεγίστη ζημίᾳ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἱερωσύνης τε καὶ θεολογίας... Ἡ Ἐκκλησία δὲν χωρίζει μεταξὺ Πατέρων καὶ διδασκάλων, ἀλλὰ σχεδὸν πάντοτε ἐν τῷ προσώπῳ τῶν πατέρων εἶδε τοὺς θεολόγους καὶ ἐν τῷ προσώπῳ τῶν θεολόγων εἶδε τοὺς πατέρας. Ὅ,τι δὲ ἄλλοτε ἀπετέλει ἐξαίρεσιν, ἤδη ἰσχύει ὡς κανὼν, ὥστε νὰ θεωρῆται ἀσύνηθες τὸ φαινόμενον τοῦ ἱερέως ἐν τοῖς θεολόγοις καὶ τοῦ θεολόγου ἐν τοῖς ἱερεῦσιν».

114. «Ἡ Μεγάλῃ Ἑβδομάς ἐν Ἀθήναις», «Ἄπαντα», τόμ. 5, σ. 178. Πρβλ. ΚΕΣΣΕΛΕΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., «Κριτικὴ τῆς ἀκαδημαϊκῆς Θεολογίας ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη». *Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Ἄλ. Παπαδιαμάντη*, (Ἀθήνα 1-5 Νοεμβρίου 2001, Δόμος 2002, σσ. 247-253.

Ἄλλ' ἡ οὐσιαστικώτερη συμβολὴ τοῦ Παπαδιαμάντη στὴν ἀνάδειξη τοῦ ὀρθόδοξου ἱερατικοῦ ἤθους εἶναι ἡ καθοριστικὴ σημασία τὴν ὁποία ἀπέδωσε στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ λατρεία, ὡς μιὰ ἐμπειρικὴ θεολογία τῆς Μεταμορφώσεως, πού ἀπεργάζεται τὴν «καλὴν ἀλλοίωσιν» στὸν ἄνθρωπο¹¹⁵, καὶ εἶναι τὸ σχολεῖο ἐκεῖνο μέσα στὸ ὁποῖο σμιλεύεται κυρίως τὸ ἤθος αὐτό. Διότι ἂν ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μας εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα κοινώνια λατρείας καὶ ὁ δοξολογικὸς χαρακτήρας εἶναι τὸ ἰδιάζον γνώρισμα τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας, τότε κατὰ λογικὴ συνέπεια καὶ ἡ ἱερωσύνη εἶναι πρῶτιστα λατρεία καὶ δοξολογία τοῦ Θεοῦ καὶ οἱ φορεῖς τῆς ἀνθρωποπροσευχῆς καὶ ἱερουργοὶ τῶν θείων μυστηρίων¹¹⁶. Ἱερατικὸ ἤθος σημαίνει σὲ τελικὴ ἀνάλυση λειτουργικὸ ἤθος, ὄχι μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κληρικοῦ ὡς ἑνὸς ἐπαγγελματία τεχνοκράτη τῆς Τελετουργικῆς, ἀλλ' ὡς ἑνὸς λειτουργοῦ πού ἡ προσευχόμενὴ καρδιά του φλαίγεται ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ καὶ ἐναγώνια ποιμαντικὴ φροντίδα γιὰ τὰ πνευματικὰ του τέκνα. Γι' αὐτὸ καὶ τὸν ἱερέα οἱ πιστοὶ τὸν ἐκζητοῦν καὶ τὸν κατανοοῦν κυρίως ὡς προσευχόμενο ἄνθρωπο καὶ προεξάρχοντα τῆς κοινῆς προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας πού εἶναι ἡ θεία λατρεία. Ἄν δὲ σήμερον παρατηρεῖται μιὰ τόσο μεγάλῃ ποιοτικὴ ἔκπτωση τοῦ ἱερατικοῦ ἤθους, αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὸ ὅτι οἱ ἱερεῖς μας ἔπαυσαν νὰ θεωροῦν τὴ λειτουργικὴ ζωὴ ὡς τὴν πεμπουσία τοῦ ἱερατικοῦ τῶν ἔργων¹¹⁷. Πρόκειται γιὰ μιὰ κρίση ταυτότητας τῆς ἱερατικῆς διακονίας, ὅπου «τὸ χάρισμα συνθλίβεται ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα»¹¹⁸, καὶ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ξεπεραστῇ διαμέσου μιᾶς λειτουργημένης ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία καὶ μόνη μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ στὸ κρίσιμο ἐρώτημα πού θέτει ὁ σύγχρονος κόσμος στὴν ἱερατεῦσα Ἐκκλησία, μὲ τρόπο ἀνάλογο πρὸς

115. ΚΕΣΣΕΛΕΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση*, σσ. 10-11.

116. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (ΨΑΡΙΑΝΟΥ, Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης), *Ποιμαντικὰ κείμενα*. Σειρά: Εἰς οἰκοδομὴν τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ. Ἐκδόσεις: Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Α' Ἐκδοσις 2001, σσ. 50-51: «Πρὶν ἀπ' ὅλα ὁ ἱερέας καὶ ποιμένας τῆς Ἐκκλησίας εἶναι προσευχόμενος ἄνθρωπος καὶ λειτουργός. Μόνον στὸν καιρὸ μας, πού στὴν Ἐκκλησία διαδόθηκε ἡ αἴρεσις τῆς δράσεως, ἡ προσευχὴ καὶ γενικὰ ἡ θεία λατρεία θεωρεῖται χαμένος χρόνος. Αὐτὸ βαθυτέρα θὰ πεῖ ὅτι ἔχουμε μεγάλη ἐμπιστοσύνη στὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις καὶ ἰκανότητές μας, στὸ μυαλό μας καὶ στὰ χέρια μας, ὥστε νὰ κρίνουμε ὅτι δὲν μᾶς χρειάζεται ὁ φωτισμὸς καὶ ἡ δύναμις τοῦ νοῦ. Ἔτσι ξεκινᾶμε τὸ ἔργο μας καὶ τὸν ἀγῶνα μας χωρὶς Θεὸ στὴν κυριολεξία τοῦ πράγματος».

117. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὴν προσευχὴν*, Λόγος α'. ΒΕΠΕΣ 66, σ. 327: «ἡμέληται γὰρ ἐν τῷ βίῳ καὶ παρεώραται τοῖς πολλοῖς τὸ ἱερὸν τοῦτο καὶ ἔνθεον ἔργον, ἢ προσευχή».

118. ΚΑΡΔΑΜΑΚΗΣ, *μν. ἔργ.*, σ. 77.

αὐτὸν ποῦ τὸ ἔθεσαν οἱ Γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι στὸν Ἰησοῦ Χριστό: «Σύ... τί ἐργάζῃ» (Ἰωάν. 6, 30).

Τελικὰ ἀπ' ὅλη τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη συνάγει κανεὶς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο ἕνας ἱερέας χωρὶς νὰ ἱερωθῆ, κάτι, δηλαδή, ἀνάλογο πρὸς αὐτὸ ποῦ εἶπε ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γιὰ τὸν Μ. Βασίλειο, πὼς ἦταν «*ἱερεὺς Χριστιανοῖς καὶ πρὸ τῆς ἱερωσύνης*»¹¹⁹. Ὑπάρχουν πρὸς τοῦτο σημαδιακὰ στοιχεῖα στὸν Παπαδιαμάντη. Γεννήθηκε στὶς 4 Μαρτίου τοῦ 1851 «*Κυριακῆν Β' τῶν Νηστειῶν καὶ ἑορτὴν Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, καθ' ἣν ὥραν ψάλλονται τὸ πρῶτ' ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τὰ Τριαδικὰ*». «*Ἐβαπτίσθη τῇ Δευτέρᾳ ἡμέρᾳ τοῦ Πάσχα καὶ ὠνομάσθη Ἀλέξανδρος· ἔτυχε δὲ τότε, ἐνῶ ὁ βαπτίζων αὐτὸν παπα-Νικόλαος ἔρριπτε τὸ ἔλαιον εἰς τὴν κολλυμβήθραν, νὰ σηματοποιῆ αὐτομάτως ἐπὶ τοῦ ὕδατος αὐτῆς σταυρὸς διὰ τοῦ ἐλαίου· τὸ δὲ περιεργον τοῦτο συμβεβηκὸς ἐξήγησεν ὁ παπα-Νικόλαος εἰπὼν, ὅτι αὐτὸ τὸ παιδί θὰ γίνῃ μέγας*»¹²⁰. Πράγματι «*ὁ φτωχὸς καὶ βασανισμένος αὐτὸς ἄνθρωπος φωτοβόλησε μὲ τὴν αὐτοσυνέπειά του. Κ' ἔφτασε στὴν ἄκρα ἀπλότητα ζωῆς καὶ τέχνης. Κατόρθωσε τὸ ὕψιστο: νὰ κρατᾶ σὰν ἱεροφάντης τὰ τίμια δῶρα τῆς ἀποστολῆς τοῦ τεχνίτη*»¹²¹. Ἐφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ αὐτὴ τὴν νύκτα τῆς 2ας πρὸς τὴν 3ην Ἰανουαρίου 1911, σὲ ἡλικία 60 χρονῶν, ἀφοῦ προηγουμένως ἔκανε «*τὰ ἐκκλησιαστικά του*», δηλαδή, ἐξομολογήθηκε καὶ κοινώνησε τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Τὸν εἶπαν ὅτι εἶναι «*ὁ κατ' ἐξοχὴν πανηγυριστῆς τῆς ἐλληνικῆς Ὀρθοδοξίας*»¹²². Πράγματι τὸ τελευταῖο «*τραγούδι τοῦ Θεοῦ*», ποῦ ἔψαλλε πρὶν ξεψυχήσῃ, ἦταν τὸ ἰδιόμελο τροπάριο τῆς Θ' Ὁρας τῶν Θεοφανείων «*Τὴν χεῖρα σου τὴν ἀπαμείνῃν τὴν ἀκήρατον κορυφὴν τοῦ Δεσπότη...*», δέηση στὸν Ἰωάννη τὸν Βαπτιστή, ποῦ τελειώνει μὲ τὸ στίχο «*Καὶ δεῦρο στήθι μεθ' ἡμῶν, ἐπισφραγίζων τὸν ὕμνον καὶ προεξάρχων τῆς πανηγύρεως*». Ἄν τὸ δοῦμε λίγο μεταφορικά, ὁ στίχος αὐτὸς ἐκφράζει κατὰ ἕνα μοναδικὸ τρόπο καὶ τὴ δική μας παράκληση πρὸς τὴν ψυχὴ τοῦ ἱεροῦ γέροντα τῆς Σκιάθου, κάθε φορὰ ποῦ γίνεται «*σύναξη*» πρὸς τιμὴν του.

119. Εἰς τὸν Μ. Βασίλειον Ἐπιτάφιος ΙΓ. ΒΕΠΕΣ 60, σ. 143.

120. MERLIER OC., *Παπαδιαμάντη Γράμματα*, Βιβλιοπωλεῖον Ν. Σιδέρη, Ἀθήνα 1934, σ. 228. Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη Ἀλληλογραφία, Φιλ. ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἔκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992, ἐπιστ. 287, σσ. 216-219.

121. ΒΑΛΕΤΑΣ Γ., «Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἐποχὴ του», στὸ *Νέα Ἐστία-Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη*, 355 (Χριστούγεννα 1941), σ. 12.

122. ΒΕΗΣ Ν., «Ῥωμανὸς ὁ μελωδὸς καὶ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», στὸ *Νέα Ἐστία-Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη*, 355 (Χριστούγεννα 1941), σ. 29.